RAPPORT

RAAP-RAPPORT 2493

Tussen Havelterberg en Lheebroek

Een cultuurhistorische waardenkaart van de gemeente Westerveld

CULTUURHISTORIE

RAAP Archeologisch Adviesbureau

RAAP Archeologisch Adviesbureau

Colofon

Opdrachtgever: gemeente Westerveld

Titel: Tussen Havelterberg en Lheebroek: een cultuurhistorische waardenkaart van de gemeente Westerveld

Status: eindversie

Datum: 30 januari 2012

Auteurs: *ir. L.J. Keunen & S. van der Veen MA*

Projectcode: WVABK1

Bestandsnaam: RA2493_WVABK1

Projectleider: ir. L.J. Keunen

Projectmedewerker: S. van der Veen MA

ARCHIS-vondstmeldingsnummers: niet van toepassing

ARCHIS-waarnemingsnummers: niet van toepassing

ARCHIS-onderzoeksmeldingsnummer: niet van toepassing

Bewaarplaats documentatie: niet van toepassing

Autorisatie: drs. J.L. van Beek

Bevoegd gezag: gemeente Westerveld

ISSN: 0925-6229

RAAP Archeologisch Adviesbureau B.V.
Leeuwenveldseweg 5b
1382 LV Weesp
Postbus 5069
1380 GB Weesp

telefoon: 0294-491 500
telefax: 0294-491 519
E-mail: raap@raap.nl

© RAAP Archeologisch Adviesbureau B.V., 2012
RAAP Archeologisch Adviesbureau B.V. aanvaardt geen aansprakelijkheid voor eventuele schade voortvloeiend uit het gebruik van de resultaten van dit onderzoek of de toepassing van de adviezen.

Samenvatting

Het landschap van Westerveld is niet alleen een lust voor het oog, het representeert ook een grote cultuurlandschappelijke waarde en is bovendien erg divers. In deze studie hebben we die diversiteit in beeld proberen te brengen, zowel op kaart als in woord en beeld.

In de gemeente Westerveld, één van de dunst bevolkte gemeenten van Nederland, zijn 31 verschillende landschapstypen onderscheiden, variërend van de essen en bouwlandkampen tot diverse beekdal- en heideontginningslandschappen. Deze landschapstypen zijn vlakdekkend in beeld gebracht op kaartbijlage 1. In deze rapportage worden de kenmerken van deze landschapstypen nader omschreven. Daarnaast is een groot aantal cultuurhistorisch waardevolle elementen in beeld gebracht, variërend van historische wegen en waterlopen tot strubbenbossen, monumentale gebouwen, structuren die verband houden met de Drentse Hoofdvaart, markegrenzen en sporen van de Tweede Wereldoorlog.

Kaartbijlagen 2 en 3 gaan dieper in op twee cultuurhistorische thema's die specifiek zijn voor Westerveld: de Maatschappij van Weldadigheid en de Havelterberg. Kaartbijlage 2 biedt een weergave van de koloniën van de Maatschappij. Deze kaart tracht inzicht te geven in de specifieke landschappelijke kenmerken en de fasering in ontwikkeling van Frederiksoord en Wilhelminaoord. Deze ontwikkelingsfasen worden in de rapportage uitgebreid toegelicht.

Kaartbijlage 3 toont de veelzijdigheid van de Havelterberg, variërend van de prehistorische hunebedden en cultuurlandschappelijke waarden in de vorm van de buurtschap Holtinge en de gemeenschappelijke heidegronden van Havelte tot de sporen van de Tweede Wereldoorlog en recreatie en toerisme in de eerste helft van de 20e eeuw. Ook deze gelaagde geschiedenis van de Havelterberg wordt in deze rapportage toegelicht.

Niet alleen geven kaarten en rapport een goed beeld van de geschiedenis van het cultuurlandschap van de gemeente Westerveld, ook kunnen zij voor concrete toepassingsdoeleinden gebruikt worden: planologische borging van cultuurhistorische waarden, verdergaande toeristisch-recreatieve ontwikkeling in de gemeente, een aanvulling van de monumentenlijst, etc. Daartoe is alle informatie via een zogenaamd GIS, een geografisch informatiesysteem, toegankelijk te maken. Dat maakt de voltooiing van deze kaart niet het einde, maar het begin van proces om de cultuurhistorie van de gemeente Westerveld prominent op de kaart te zetten.

Inhoud

Samenvatting 5

1 Inleiding 9
1.1 Kader 9
1.2 Situering van het onderzoeksgebied 10
1.3 Onderzoeksopzet, leeswijzer en taakverdeling 12
1.4 Dankwoord 12

2 Methoden en bronnen 13
2.1 Algemene uitgangspunten 13
2.2 Landschapstypen 13
2.3 Landschapselementen 17
2.4 De bijzondere thema's 18

3 Toelichting op de kaart 21
3.1 Landschapstypen 21
3.2 Landschapselementen 38
3.3 Maatschappij van Weldadigheid 51
3.4 Erfgoed van oorlog en defensie 60
3.5 Havelterberg 70
3.6 Verantwoord gebruik van de kaartbijlagen 81

4 Aanbevelingen 83
4.1 Algemene aanbevelingen 83
4.2 Specifieke aanbevelingen 84

Literatuur 89

Overzicht van figuren, tabellen en bijlagen 91

1 Inleiding

Figuur 1. Het dorpsschooltje in Lhee, te zien in het Nederlands Openluchtmuseum in Arnhem (bron: travel.webshots.com).

1.1 Kader

Er is ons wel eens gevraagd, waarvoor al die drukte, die zorgen en onkosten, om het oude schooltje te behouden. Breek liever alles af. Weg met die rommel en bouw er wat anders van, dat meer nut kan doen. Zo redeneert men veel in deze tijd, nu alles aan het veranderen is en het leven met sneltreinvaart holt naar het laatste station: Alle cultuur verloren! Nu het gaat naar een algemene vervlakking en nivellering van zeden en gewoonten, waar gevoel voor kunst, schoonheid en traditie moet wijken voor de allesbeheersende zorg voor het dagelijks brood en voor de huisvesting van de benauwend sterk toenemende bevolking. Een triest beeld voorwaar van geestelijke armoede en aftakeling.[1]

Zorg voor en zorgen om het erfgoed in de gemeente Westerveld zijn niet nieuw. Al vroeg in de 20e eeuw werd er, bij tijd en wijle tegen de stroom in, geijverd voor het behoud van archeologische resten, historische cultuurlandschappen en waardevolle gebouwen. Een voorbeeld daarvan ziet u in het citaat hierboven: het oude schooltje van Lhee, dat uiteindelijk in het Nederlands Openluchtmuseum in Arnhem terecht kwam (figuur 1).[2] Een belangrijk verschil met de situatie destijds is dat

[1] Cancrinus, 1956, p. 67-68

[2] Voor meer info over dit schooltje, zie http://www.openluchtmuseum.nl/index.php?pid=23&obj=56.

de omgang met cultureel erfgoed tegenwoordig veel meer in de samenleving en beleidsvorming is ingebed en dat daardoor de zorg voor cultureel erfgoed professioneler en minder vrijblijvend is dan voorheen. Het is niet toevallig, gezien de ontwikkelingen van de afgelopen decennia, dat vanaf januari 2012 rekening dient te worden gehouden met cultuurhistorische (lees: cultuurlandschappelijke en bouwhistorische) waarden in bestemmingsplannen nadat al eerder archeologie een wettelijke en/of planologische vertaling had gekregen en historisch-bouwkundige waarden via de monumentenverordening konden worden geborgd. Daarmee krijgen cultuurhistorische waarden een volwaardige plek binnen de ruimtelijke ordening.

In opdracht van de gemeente Westerveld heeft RAAP Archeologisch Adviesbureau in de periode juli-november 2011 een cultuurhistorische waardenkaart van de gemeente Westerveld op schaal 1:25.000 opgesteld. De cultuurhistorische waardenkaart moet de basis gaan vormen voor toekomstig cultuurhistorisch beleid (waarderings- en beleidskaarten), recreatie, erfgoededucatie en PR-marketingstrategieën of ruimtelijk ontwerp (inrichting en beheer).

Speciale aandacht is besteed aan bijzondere kwaliteiten binnen de gemeente, met name Wilhelminaoord, Frederiksoord, de Havelterberg en het oorlogserfgoed uit verschillende tijden. De bredere cultuurhistorie van de gemeente kan niet alleen op zichzelf beschouwd worden, maar ook als een analyse van de context waarin de bijzondere cultuurlandschappen van Wilhelminaoord, Frederiksoord en Havelterberg in de oudere en meer recente geschiedenis konden ontstaan. Met kennis van de cultuurhistorie en landschap van de omgeving komen de bijzondere waarden van deze locaties daarin nóg meer tot zijn recht. De gemeente Westerveld streeft er met zijn partners naar om Wilhelminaoord, Frederiksoord en anderen koloniën van de Maatschappij van Weldadigheid op de Werelderfgoedlijst te krijgen. In het voorjaar van 2011 werden de koloniën al op de voorlopige Nederlandse lijst geplaatst met de intentie ze verder te onderzoeken en te ontsluiten.[3] Aan deze doelen wil deze rapportage een bijdrage leveren.

1.2 Situering van het onderzoeksgebied

De gemeente Westerveld ligt in het zuidwestelijk deel van de provincie Drenthe, op de overgang van het Drents Plateau naar de veengebieden van het Drents-Friese Wold (figuur 2). De gemeente is in 1998 ontstaan door samenvoeging van de toenmalige gemeenten Havelte, Diever, Dwingeloo en Vledder. De gelijknamige hoofdkernen van die voormalige gemeenten zijn ook nu nog de belangrijkste kernen binnen de gemeente Westerveld. De andere kernen in de gemeente zijn Uffelte, Wilhelminaoord, Wapserveen, Darp, Nijensleek, Geeuwenbrug, Wapse, Dieverbrug, Havelterberg, Vledderveen, Zorgvlied, Eemster, Leggeloo, Wittelte, Lheebroek, Frederiksoord, Doldersum, Boschoord, Oldendiever, Oude Willem en Wateren. Alleen de vier grote kernen en Uffelte hebben elk meer dan 1.000 inwoners. In totaal wonen er in de gemeente Westerveld 19.323 inwoners.[4] Met een oppervlakte van bijna 283 km² en dus 69 inwoners per km² is Westerveld één

[3] http://www.provincie.drenthe.nl/thema/cultuur/@55772/kolonien/; http://www.gemeentewesterveld.nl/Actueel/Nieuws/Archief_2010/2e_halfjaar_2010/Maatschappij_van_Weldadigheid_zet_1e_stap_naar_Werelderfgoedlijst

[4] aantal op 1 april 2011

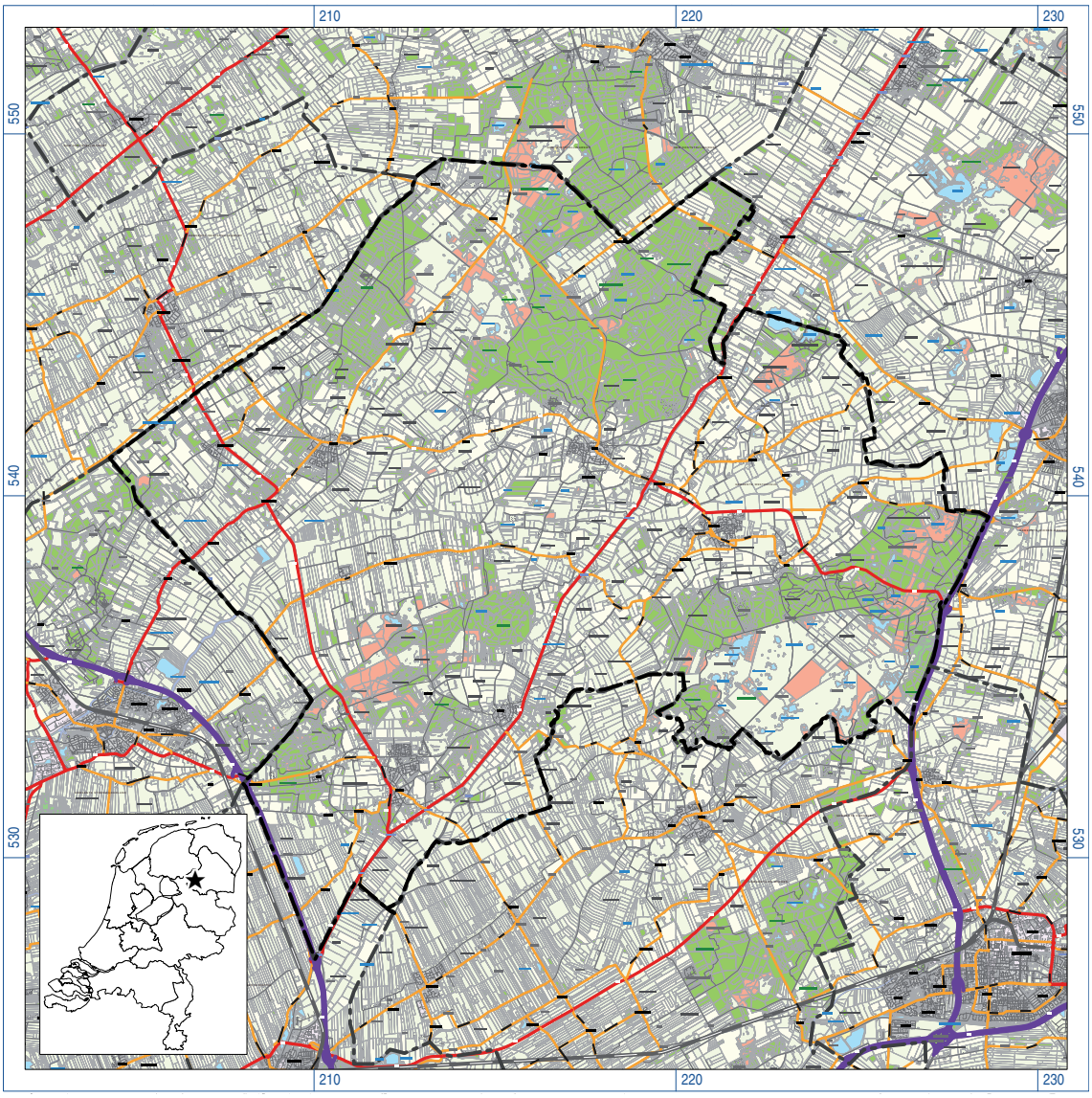

Figuur 2. Ligging van de gemeente Westerveld; inzet: ligging in Nederland (ster).

van de dunst bevolkte gemeenten van Nederland in de dunst bevolkte provincie van Nederland, Drenthe.[5]

De gemeente wordt ontsloten door de Rijksweg A32 (tevens westgrens van de gemeente), de Rijksweg A28 (tevens oostgrens van de gemeente) en de N371, N353 en N855. De spoorlijnen naar Leeuwarden en Groningen passeren het gemeentelijk grondgebied respectievelijk aan de west- en oostzijde. De afwatering vindt plaats in zuidwestelijke richting in de richting van Meppel en Steenwijk. De gemeente Westerveld grenst aan de Drentse gemeenten Midden-Drenthe, Hoogeveen, De Wolden en Meppel, de Overijsselse gemeente Steenwijkerland en daarnaast aan de Friese gemeenten Weststellingwerf en Ooststellingwerf.

[5] 183 inwoners per km². De Waddeneilanden Schiermonnikoog en Vlieland voeren de lijst van aan.

1.3 Onderzoeksopzet, leeswijzer en taakverdeling

Het onderzoek is vooral uitgevoerd langs twee lijnen, namelijk een kartering van landschapstypen en een inventarisatie van landschapselementen. De detailstudies van de Maatschappij van Weldadigheid, erfgoed van oorlog en defensie en de Havelterberg, die op beide aspecten betrekking hebben, liepen als dwarsmodules door beide lijnen heen. Naast een cultuurhistorische waardenkaart voor het gehele gemeentelijk grondgebied (kaartbijlage 1) zijn er ook kaartbijlagen opgenomen voor de detailstudies van Maatschappij van Weldadigheid (kaartbijlage 2) en van de Havelterberg (kaartbijlage 3). Datgene wat behoort tot het erfgoed van oorlog en defensie is opgenomen in de kaartbijlagen 1 en 3. Tenslotte hebben we een afzonderlijke kaartbijlage opgenomen met detailkaarten van de overige beschermde dorpsgezichten (kaartbijlage 4), waarbij het beschermd dorpsgezicht Wilhelminaoord-Frederiksoord al op kaartbijlage 2 wordt gepresenteerd.

Luuk Keunen (RAAP Oost-Nederland) was als projectleider verantwoordelijk voor de loop van het project en de communicatie. Daarnaast hield hij zich voornamelijk bezig met de landschapstypologie en de rapportage. Steven van der Veen (RAAP Oost-Nederland) voerde de detailstudies en een belangrijk deel van de elementeninventarisaties uit. Jørgen van Beek (RAAP Noord-Nederland) nam de projectbegeleiding voor zijn rekening.

1.4 Dankwoord

Aan de totstandkoming van de kaarten en het toelichtende rapport hebben meerdere personen binnen en buiten de gemeentelijke organisatie meegewerkt. Namens de gemeente waren dat B. Stikfort (archeologie en monumentenzorg), M. Nieuwenhuis (archeologie), J. Postma (projectleider LOP) en J. Zwier (RO). S. van Dijk leverde een bijdrage namens de provincie Drenthe. Namens de vier historische verenigingen leverden B. Popken, B. Woud, B. Jager, J. Bethlehem, J.R. Blaauw, R. Booy, T. Oosting, K. Molenkamp en R. Veld een bijdrage. Voor de aanlevering van de nodige digitale gegevens van inventarisaties waren A. Efftink en B. Dijkstra (Landschapsbeheer Drenthe), M. Boosten (Probos) en R. Koeling (Geoportaal, Provincie Drenthe) verantwoordelijk. P. van Aalderen (Ministerie van Defensie) stelde enkele onderzoeksgegevens over de Havelterberg ter beschikking. Aan allen zeggen we dank voor de geleverde bijdrage en samenwerking.

2 Methoden en bronnen

2.1 Algemene uitgangspunten

Het eindproduct van het voorgestelde onderzoek bestaat uit op perceelsniveau (100-1.000 m²) uitgewerkte kaartbeelden gekoppeld aan een geografisch informatiesysteem (GIS met databases) met exacte gegevens over de geografische ligging en aard van waardevolle cultuurlandschappelijke en historisch (steden)bouwkundige waarden en elementen. De presentatieschaal van de cultuurhistorische waardenkaart (kaartbijlage 1) is 1:25.000 conform de schaal van de archeologische waarden- en verwachtingskaart die RAAP in 2010 opstelde.[6] De detailkaarten (kaartbijlagen 2 t/m 4) worden op een schaal van 1:5.000 gepresenteerd. De achterliggende digitale informatie zal waar mogelijk met een nauwkeurigheid van 1:10.000 worden gekarteerd, zodat de gegevens op perceelsniveau kunnen worden toegepast.

Ten behoeve van de kartering/inventarisatie van landschapstypen en -elementen zijn de volgende bronnen gebruikt:
- kadastrale minuutplans, ca. 1825;
- Topografisch-Militaire Kaart, 1850, in nettekening en steendruk;
- Chromotopografische Kaart des Rijks (bonneblaadjes), ca. 1910 en ca. 1935;
- Topografische Kaart van Nederland, 1954-heden;
- luchtfoto's van de Royal Airforce, 1944/1945;
- algemene literatuur over Drenthe en bijzondere literatuur over (delen van) de gemeente Westerveld (zie literatuurlijst), waaronder de Canon van Westerveld;
- bijeenkomsten met de vertegenwoordigers van de vier historische verenigingen in de gemeente Westerveld.

2.2 Landschapstypen

Het karteren van landschapstypen dient systematisch en consequent plaats te vinden. Binnen elk landschapstype zou de variatie zo gering mogelijk moeten zijn. Uiteraard is dat nooit volledig te bereiken, omdat het landschap per definitie veelvormig is en je altijd zult moeten generaliseren. Desondanks zijn de afgelopen jaren met succes classificatiesystemen voor het historisch cultuurlandschap ontwikkeld, passend in een Wageningse traditie van landschapstypologie bij de Stichting voor Bodemkartering en zijn opvolgers.[7]

---

[6] Aalbersberg, 2010

[7] Baas & Brand, 2011; Wageningen is één van de fundamenten van de historische geografie in Nederland, achtereenvolgens onder leiding van dr. A.W. Edelman-Vlam (1909-1999), A.D.M. Veldhorst, prof. drs. J.A.J. Vervloet en hun medewerkers aan de Stichting voor Bodemkartering, DLO-Staring Centrum, Alterra en de Wageningen Universiteit. Toepassing van kennis in beleidsvorming is altijd een peiler geweest binnen de Wageningse instituten. Daarom wordt er wel gesproken over Wageningse tradities binnen de historische geografie.

Het doel van dit onderdeel is het karteren van de aanwezige landschapstypen en daarmee het leggen van een gedegen basis voor een gebiedsgerichte planologische en beleidsmatige benadering van cultuurhistorie. In de afgelopen jaren is er al de nodige aandacht besteed aan het typeren van verschillende landschappen in de gemeente Westerveld, onder meer in het Landschapsbeleidsplan (2001?), de Kadernota buitengebied Westerveld (2006) en het (voor wat betreft de landschapstypen) daarvan afgeleide Beeldkwaliteitsplan Buitengebied Westerveld (2010). Met name de typologie uit de Kadernota biedt een goede basis, maar is voor de omgang met cultuurhistorische waarden feitelijk nog te grofschalig. De subtiele verschillen die het landschap en de daarin aanwezige cultuurhistorie nu juist zo bijzonder maken, komen hierin met grofschalige eenheden als 'veldgronden' nog onvoldoende uit naar voren. Bovendien is voor een secure borging van cultuurhistorie in bestemmingsplannen, die op een schaalniveau 1:10.000 worden opgesteld, ook meer detail en een fijnere verdeling van het gemeentelijk grondgebied in vlakken noodzakelijk.

Daarnaast zijn er ook inhoudelijke argumenten te geven waarom het noodzakelijk is om de bestaande landschapstypologie te verbeteren en in het kader van dit project niet alleen naar landschapselementen als een 'bak vol elementen' te kijken. De bestaande landschapstypologie uit de Kadernota is niet altijd consistent (ongelijke grootheden, zoals 'essen' tegenover 'wegdorpen'), wat problemen oplevert voor de interpretatie. Daarnaast ontbreekt soms de historische diepte in de typologie en een duidelijke context voor de te karteren landschapselementen. De aandacht voor wat er aan cultuurhistorie in het landschap te vinden is, is daardoor in de bestaande typologieën niet optimaal.[8]

Centraal in de gekozen methodiek staat het historische landschapstype en wat daarvan in het tegenwoordige landschap nog terug te vinden is. Daarmee biedt de gedetailleerde typering, bruikbaar op perceelsniveau een goede en kwalitatief hoogwaardige basis om de historische kwaliteiten van het agrarisch en stedelijk cultuurlandschap te monitoren, te stimuleren en op andere wijzen te gebruiken voor gemeentelijk beleid. Het zorgvuldig karteren van landschapstypen is dé manier om cultuurhistorische waarden niet alleen te inventariseren, maar vooral ook planologisch te verankeren. Bovendien biedt deze manier de beste mogelijkheden om cultureel erfgoed niet alleen te beschermen, maar ook op een positieve manier te ontwikkelen. Door middel van het helder krijgen van de essentiële en gedetailleerde kenmerken van de verschillende landschapstypen kan het landschap ook inspirerend werken en kunnen kansen en mogelijkheden optimaal benut worden. Historische contrasten tussen verschillende landschapstypen, zowel de hoofdlijnen als subtiele verschillen, kunnen versterkt worden. Daarvan profiteert niet alleen het landschap zelf, maar ook bijvoorbeeld de gebruikers, bewoners en recreanten die elk op hun eigen manier met het landschap te maken hebben.

Vergelijking van methodieken

De manier van classificeren die we voor het landschap van de gemeente Westerveld hebben toegepast, sluit aan op wat we de Wageningse methode kunnen noemen. In de kern komt het erop neer dat we op basis van de kenmerken van het landschap in het midden van de 19e eeuw het landschap in een aantal hoofdtypen indelen die vervolgens weer onderverdeeld zijn in subtypen.

[8] In de volgende paragraaf gaan we daarop nog dieper in.

CHW Westerveld	Kadernota	Histland-11
kampontginningen met plaatselijk essen	essen	kampontginningen met plaatselijk essen
agrarische veenontginningen	wegdorpen	middeleeuwse agrarische veenontginning
jonge heide- en broekontginningen	veldontginningen, veldgronden	heideontginningen
oude heideontginningen	ontginningskolonie	heideontginningen*
niet-ontgonnen terrein	veldgronden**	droge en natte heide
nederzettingen	bebouwing en wegen	bebouwde kom
beekdalen en broeken	beekdalen	kampontginningen met plaatselijk essen
oude bossen	-	kampontginningen met plaatselijk essen
landgoederen en buitenplaatsen	-	-

* Histland-11 schaart de Maatschappijkolonies (ten onrechte) onder de na 1850 ingerichte gebieden en derhalve onder de heideontginningen
** De Kadernota maakt geen onderscheid tussen wel of niet ontgonnen veldgronden

Tabel 1. Vergelijking van landschapstypen volgens verschillende methodieken.

De gekozen hoofdtypen sluiten aan bij de meest gangbare classificatiesystemen. De hoofdtypen vertonen bovendien overeenkomsten met de landschapstypen zoals die in de Kadernota zijn gebruikt.[9] In tabel 1 noemen we de hoofdtypen in de cultuurlandschapstypering van Westerveld, de corresponderende hoofdtypen uit de Kadernota van de gemeente Westerveld en de hoofdtypen uit het classificatiesysteem Histland-11 van Alterra, onderdeel van Wageningen University and Research Centre.

Alhoewel er voor deze drie classificaties afzonderlijk gekarteerd is en zowel de uitgangspunten als de begrenzingen van de deelgebieden dus verschillend zijn, is de benadering op hoofdlijnen vergelijkbaar en komen sommige categorieën één op één terug in de verschillende systemen. Het voornaamste verschil zit in de verdere detaillering van dit kaartbeeld. De Kadernota kent geen verdere verdiepingsslag op landschapstypologisch vlak en alhoewel er door Bureau Overland wel een verdiepende methodiek voor Histland-11 is ontwikkeld, is deze voor Drenthe nooit uitgewerkt. Daarom hebben wij gemeend op basis van eigen inzichten een verdiepingsslag te maken, waarbij elk hoofdtype in maximaal acht subtypen is verdeeld.

Uitgangspunten van de typologie

Voor de kartering van de landschapstypen heeft de Topografisch-Militaire Kaart van Nederland een belangrijke rol gespeeld als ijkjaar. Op basis van deze kaart zijn de grenzen tussen de verschillende landschapstypen, zowel op hoofd- als op subniveau, getrokken (tabel 2). De kartering voor de TMK heeft plaatsgevonden tussen 1844 en 1852, waarna tussen 1850 en 1864 alle kaartbladen verschenen. Veldtekeningen en daarop gebaseerde nettekeningen vormden de basis van de TMK, die in zijn eindversie als zwart-witte steendruk is verschenen.

Na een kartering van de hoofdlandschapstypen werden deze eenheden verdeeld in kleinere gebieden, waarbij als stelregel werd gehanteerd dat een belangrijk deel van de ruimtelijke variatie

[9] De typering uit de Kadernota vormde op zijn beurt weer de basis voor de typering die is opgenomen in het Landschapsontwikkelingsplan (in ontwikkeling door Arcadis, 2011).

landschapstype	subtype
kampontginningen met plaatselijk essen	es
	bouwlandkamp
	nieuwlandkampkamp
agrarische veenontginningen	hollandveenontginning, relatief droog
	hollandveenontginning, relatief nat
	veenontginning, overwegend bebost
jonge heide- en broekontginningen	voormalige heide, nu bos
	voormalige heide, nu bos met vennen
	voormalige heide, nu bebouwd gebied
	voormalig stuifzand, nu bos
	voormalig stuifzand, nu landbouwgrond
	rationele landbouwontginning, relatief droog
	rationele landbouwontginning, relatief nat
	es-flankerende ontginning
oude heideontginningen	regelmatige kampontginning
	onregelmatige kampontginning
	onregelmatige broekontginning
	maatschappij-kolonie, open variant
	maatschappij-kolonie, secundair gesloten variant
niet-ontgonnen terrein	heide
	heide met vennen
nederzettingen	historische kern met huispercelen
beekdalen en broeken	beekdal met overwegend strookvormige verkaveling
	beekdal met overwegend blokvormige verkaveling
	halfopen, onregelmatig verkaveld broek
	open, onregelmatig verkaveld broek
oude bossen	voormalig bos, nu merendeels landbouwgrond
	bestaand gemengd bos
landgoederen en buitenplaatsen	buitenplaats, oorspronkelijk relatief open met rationele structuur
	buitenplaats, oorspronkelijk relatief gesloten met gevarieerde structuur

Tabel 2. De onderscheiden landschapstypen en subtypen.

in deze subtypen gevangen moest worden. Deze verdeling is gemaakt op basis van een aantal criteria:

- verschil in vorm, regelmaat en positionering;
- verschil in historisch en hedendaags grondgebruik;
- verschil in genese;
- verschil in natte/droge omgeving;
- verschil in openheid/geslotenheid voor wat betreft opgaand groen.

Sommige landschapstypen laten zich in slechts enkele subtypen onderverdelen vanwege de relatief grote eenvormigheid, andere zijn zo divers dat er niet minder dan acht subtypen onderscheiden moesten worden. In vrijwel alle gevallen werd gezocht naar landschappelijke diversiteit binnen de landschappen zoals deze zich omstreeks 1850 manifesteerden. Bij één categorie was dat niet mogelijk, namelijk de jonge heide- en broekontginningen. Primair kenmerk van deze gebieden was juist dat ze in 1850 nog uit heide (en/of stuifzand) bestonden en pas naderhand in cultuur zijn gebracht, waardoor een veelvoud aan landschapstypen ontstond. Daarvoor moest dus een aanvullend ijkmoment gezocht worden. Uiteindelijk is besloten de huidige situatie als referentie te kiezen. Dat vangt in elk geval de hoofdlijn van de dynamiek die tussen 1850 en heden heeft opgetreden (bijvoorbeeld: voormalig stuifzand, nu naaldbos). Dat laat onverlet dat het mogelijk is dat er landschapsontwikkelingen plaats hebben gevonden die niet in een classificatiesysteem te vangen zijn. Zo zullen de landschappelijke eenheden die passen in de categorie ‘voormalige heide, nu bebouwd gebied’ in veel gevallen niet hun vorm hebben gekregen doordat een recreatiepark rechtstreeks op de heide werd gebouwd. Er zal bijvoorbeeld een fase van bebossing tussen hebben gezeten. Een dergelijk onderzoek vraagt echter meer flexibiliteit dan binnen een gebiedsdekkende typologie op een gemeentelijk schaalniveau past, en vraagt om een nadere verdiepingsslag op een lager schaalniveau.

2.3 Landschapselementen

De verschillende landschapstypen zijn opgebouwd uit een groot aantal elementen. Gekarteerd zijn de elementen die de hoofdstructuur van het landschap vormen, zoals huisplaatsen, waterlopen, wegen, landgoederen en buitenplaatsen. Daarnaast zijn de elementen gekarteerd die het landschap verder ‘inkleuren’, zoals waterstaatswerken (bruggen, sluizen), economische activiteiten (molens, loodsen), beschermde monumenten, MIP-objecten en sporen van de Tweede Wereldoorlog.

Doel van de inventarisatie van de landschapselementen is het in beeld krijgen van historische landschapselementen die op het gemeentelijk grondgebied aanwezig zijn. Hierbij wordt de aandacht speciaal gericht op de meest cruciale (structurerende) landschappelijke structuren en elementen:
- historische nederzettingslocaties;
- historische wegen;
- historische waterlopen en waterstaatkundige werken;
- havezaten, landgoederen en buitenplaatsen;
- erfgoed uit de Tachtigjarige Oorlog (o.a. de landweer op Zorgvlied) en de Tweede Wereldoorlog;
- overige historisch-landschappelijke informatie vanuit de studie van historisch kaartmateriaal, de raadpleging van amateurs en de verwerking van aangeleverde datasets;
- beschermde dorpsgezichten, rijksmonumenten, provinciale monumenten, MIP/MSP-objecten[10] en overige beeldbepalende panden.

[10] MIP: Monumenten Inventarisatie Project; MIS: Monumenten Selectie Project. Zie ook § 3.2.3.

Uiteraard is er gebruik gemaakt van de databases die al gekarteerd zijn in het kader van de archeologische waarden- en verwachtingskaart. Landschapselementen die tijdens de studie van bovenstaande zaken aan het licht kwamen, zijn meegekarteerd. Daarnaast is optimaal gebruik gemaakt van de kennis die binnen de gemeente Westerveld al aanwezig is met betrekking tot bovenstaande elementen, maar ook breder. Zo is de door Landschapsbeheer Drenthe opgestelde inventarisatie van monumentale bomen opgenomen en zijn diverse inventarisaties van de provincie Drenthe en het Drents Plateau, ontsloten via het Geoportaal Drenthe, in de inventarisatie verwerkt. Dit betreft de markegrenzen en -palen, divers WOII-erfgoed en de beschermde dorpsgezichten.

Door deze kennis in te voegen is bestaande kennis ontsloten en als één consistent geheel beschikbaar. Daarmee is ook duidelijk hoe de geïnventariseerde structuren zich verhouden tot andere cultuurhistorische fenomenen, waardoor er verbanden tussen historische landschapstypen en de daarin aanwezige elementen gelegd kunnen worden. Vragen als ‘is die weg een belangrijk onderdeel van een oude broekontginning?’ kunnen hiermee zonder problemen worden beantwoord.

Ook is er aandacht voor het gebouwde erfgoed. De aanwezige rijksmonumenten, provinciale monumenten, MIP/MSP-objecten en karakteristieke objecten (op basis van opgave door historische verenigingen) zijn aan de kaart toegevoegd. De databases voor de landschapselementen zijn zo opgezet dat de kaart in de toekomst eenvoudig aan te vullen is met nieuwe kaartlagen van nieuwe landschapselementen. Verdiepingsslagen kunnen daarmee op elk gewenst moment gemaakt worden.

2.4 De bijzondere thema’s

Voor drie thema’s is nader historisch-geografisch detailonderzoek verricht. Het betreft het beschermd dorpsgezicht Frederiksoord en Wilhelminaoord, de vroegere Kolonies I en II van de Maatschappij van Weldadigheid, het erfgoed van oorlog en defensie en de Havelterberg.

Maatschappij van Weldadigheid
Voor het beschermd dorpsgezicht Frederiksoord en Wilhelminoord zijn vier fasen onderscheiden waarbinnen de geïnventariseerde elementen zijn geplaatst. De eerste fase betreft de periode tot de aanleg van de kolonie Frederiksoord in 1818. De tweede fase van 1818-1859 waren de jaren dat de kolonie uitbreidde en de huidige structuur werd bepaald. Na financiële tegenslagen werd in 1859 de Maatschappij gereorganiseerd, waarbij de onvrije kolonies Veenhuizen en de Ommerschans werden overgenomen door het Rijk en de Maatschappij verder ging als Vereniging Maatschappij van Weldadigheid. In deze derde fase die tot 1934 duurde vond er schaalvergroting plaats en werd de ruimtelijke structuur verder ingevuld en aangepast. Hoewel de Maatschappij nog steeds bestaat, kan het jaar 1934 als einde van de kolonieperiode worden beschouwd. In dat jaar werden de kolonisten gewone huurders.

Op basis van historisch kaartmateriaal en literatuur zijn de belangrijkste cultuurhistorische elementen gekarteerd. Het betreft hier de kolonistenhoeves, de structuur van wegen en paden, de water-

lopen en bruggen, de wegbeplanting en vlakvormig groen en de gebouwen die samenhangen met de economische activiteit, bestuur, onderwijs, geloof en zorg. Voor de bouwwerken is aangegeven of op de plek momenteel nog bebouwing aanwezig is.

Voor de kartering van cultuurhistorische elementen in het beschermd dorpsgezicht Frederiksoord en Wilhelminaoord is gebruik gemaakt van de volgende bronnen:
- kadastrale minuutplans uit 1832;
- Topografisch-militaire kaarten (TMK) uit de periode 1850 en rond 1900;
- Kaart van de Maatschappij van Weldadigheid omstreeks 1930, door Tresling & Co Hof-Lith, Amsterdam;
- beschrijvingen van de rijksmonumenten (KennisInfrastructuur Cultuurhistorie);
- regionale en lokale literatuur (zie literatuurlijst).

Erfgoed van oorlog en defensie
De studie naar het erfgoed van oorlog en defensie heeft zich voornamelijk gericht op de Tachtigjarige Oorlog en de Tweede Wereldoorlog. Voor wat betreft het eerste is de landweer gekarteerd en is aan de hand van bronnen online de landweer nader gekarakteriseerd. Tevens is tijdens de veldinspectie de landweer bestudeerd en gefotografeerd. De landweer is opgenomen op kaartbijlage 1.

De studie van het erfgoed van de Tweede Wereldoorlog heeft wat meer voeten in de aarde gehad. Aan de hand van literatuurstudie, een beperkte bestudering van RAF-luchtfoto's en een veldverkenning zijn zoveel mogelijk sporen in beeld gebracht. De volgende bronnen zijn daarvoor gebruikt:
- literatuur (Linthorst-Homan, 1938; Van der Torre, 2004; Grimm e.a., 2009; Smit, 1982; Van der Oord, 2003; Bos e.a., 1992);
- luchtfoto's van de RAF (collectie www.watwaswaar.nl).

Het was onmogelijk om binnen een relatief korte tijd zo'n omvangrijk en gecompliceerd complex in detail te bestuderen. In de periode dat rapportage en kaarten werden afgerond werd contact gelegd met Sgt.-Majoor P.A. van Aalderen (Koninklijke Landmacht, Kamp Soesterberg), die een uitgebreide studie naar het complex heeft verricht. Uit een korte mailwisseling bleek dat er een zinvolle aanvulling mogelijk is. In een toekomstige update is de verwerking van deze gegevens daarom zeker nastrevenswaardig. De resultaten van de bureaustudie en veldverkenning naar het erfgoed van de Tweede Wereldoorlog is voor een belangrijk deel verwerkt in kaartbijlage 3, maar ook in kaartbijlage 1 waar nodig.

Havelterberg
De derde detailstudie had betrekking op de Havelterberg. Hierin zijn ook belangrijke delen van de tweede detailstudie, naar erfgoed van oorlog en defensie, verwerkt. Daarnaast hebben we op basis van literatuur- en kaartstudie de geschiedenis van de Havelterberg proberen te beschrijven en in beeld te brengen. Daarbij was uitgangspunt dat we de historische gelaagdheid en veelzijdigheid van de Havelterberg wilden beschrijven, waarbij elke interessante periode aan bod zou komen. Een belangrijk onderdeel was ook het verder in detail karteren van de landschapstypen om

de landschappelijke diversiteit van de Havelterberg in beeld te brengen. Hiervoor is topografisch kaartmateriaal uit de 19e en 20e eeuw gebruikt.

3 Toelichting op de kaart

3.1 Landschapstypen

De verschillende onderdelen van het Westerveldse cultuurlandschap hebben elk hun eigen, bijzondere kenmerken. Om daarin enige helderheid te brengen hebben we een kartering van landschapstypen gemaakt, waarbij we gebieden met een zekere mate van ruimtelijke en historisch-genetische overeenkomst in één categorie hebben opgenomen. Dat er binnen een categorie altijd sprake blijft van enige diversiteit zal niemand verbazen. Het landschap is immers vrijwel nooit planmatig tot stand gekomen, enkele uitzonderingen daargelaten, en dus altijd veelvormig. Niet alle variatie in tijd én ruimte kan immers in hokjes gevangen worden. Toch bieden onderstaande typeringen meer dan voldoende houvast voor een gedifferentieerde blik op en beleidsvorming ten aanzien van het historisch cultuurlandschap van Westerveld. Voor de typologie hebben we nadrukkelijk gebruik gemaakt van belangrijke en recente wetenschappelijke inzichten, zoals het proefschrift van Theo Spek over het Drentse esdorpenlandschap uit 2004, maar ook van oudere literatuur die een goed beeld geeft van wat er bijvoorbeeld tussen 1850 en nu in de voormalige heidegebieden is gebeurd.[11]

3.1.1 Kampontginningen met plaatselijk essen

Es (Ke)

Eén van de bekendste en inmiddels beleidsmatig goed geborgde landschapstypen van Drenthe zijn de essen (figuur 3), de open akkercomplexen die ook hun naam hebben gegeven aan de zogenaamde esdorpen. Essen worden over het algemeen gekenmerkt door hun relatief hoge ligging in het landschap, die nog versterkt is door de post-middeleeuwse bemesting met heide- en grasplaggen, vermengd met mest. De ook wel gebruikte term ‘bolle akker’ is misleidend, omdat de bolle vorm meestal niet voorkomt. En als dat wel het geval is, is dat niet het gevolg van een sterkere ophoging met plaggenmest in het midden dan aan de randen, maar van het onderliggende natuurlijk reliëf.[12] Deze term gebruiken we hier dus niet.

Belangrijke karakteristieken zijn, zoals gezegd, de openheid (de afwezigheid van opgaande beplanting of andere objecten, zoals bebouwing, binnen de es), het historische grondgebruik als akkerland en de omzoming van de es door (voormalig) hakhoutstruweel, in Drenthe bekend als strubben. De essen en strubben liggen veelal op voor agrarisch gebruik gunstige droge keileemgrond (moderpodzolbodem) en zijn ontstaan door de genoemde hakhoutcultuur en intensieve begrazing door schapen uit de vroegere holten met veel grotere en dikkere bomen.[13] Essen hebben in hun plattegrond vaak een afgeronde vorm, die gerelateerd is aan het natuurlijke reliëf. Spek vat de historisch-geografische kenmerken van essen als volgt samen:[14]

---

[11] Spek, 2004; Waterbolk, 1934; Cancrinus, 1956

[12] Spek, 2004, p. 656-658

[13] Spek, 2004, p. 195

[14] Spek, 2004, p. 656-660

Figuur 3. Graan op de Eursinger Binnenesch, 17 augustus 2011 (foto: Luuk Keunen).

- een es is een ruimtelijk begrensde eenheid;
- op een es is teelt van akkerbouwgewassen het primaire doel;
- een es heeft een omvang van meerdere percelen en meerdere grondgebruikers;
- op een es hebben de individuele percelen geen duidelijk zichtbare perceelsgrenzen.

In tegenstelling tot wat wel wordt geschreven, waren de essen geen gemeenschappelijk eigendom van de boeren uit een esdorp. De es was verkaveld en daarmee al meer dan een millennium privaat bezit. Wel was het zo dat om de es efficiënt te kunnen gebruiken, er afspraken werden gemaakt over gewaskeuze en nabeweiding van de stoppels die na de oogst achterbleven. Ook de totstandkoming van de es door ontginning in de loop van de eeuwen is een gemeenschappelijk proces geweest.

Nauw verbonden met de ontwikkelingsgeschiedenis van het landschap is de verkaveling van de essen, al is die altijd zeer dynamisch geweest. De laatste decennia is de verkaveling door schaalvergroting in de landbouw ook aan transformatie onderhevig geweest. Spek stelde een model op van verkavelingstypen, waarbij de ouderdom afneemt naarmate de percelen groter en langwerpiger werden. De kleine percelen die op de oudst reconstrueerde bewoningsfase wijzen, uit de 6e tot 8e eeuw, komen in elk geval voor in Havelte, Uffelte, Diever, Vledder, Leggeloo, Eemster en Dwingeloo. Dit zijn dan ook de esdorpen met een laat-prehistorische bewoningsfase, waarvan de resten bij archeologisch onderzoek meestal op de es worden teruggevonden. Op de exacte details gaan we hier nu niet verder in; we stellen slechts vast dat de verkaveling een belangrijk kenmerk van de essen is, naast de openheid, de aanwezigheid van strubben eromheen en uiteraard de

relatie tussen nederzetting en es en de ontsluiting van de es door wegen.[15] Voor wat betreft de relatie tussen de boerderijen in de dorpskern en de es kunnen we hier nog aan toevoegen dat dit een open relatie was, omdat de es natuurlijk het land vormde waar de boer vanuit zijn boerderij naar toe moest kunnen. Door de uitbreiding van dorpen is deze relatie tussen de oude dorpskern en de es veelal verloren gegaan. Waar deze nog wel bestaat, is een belangrijke waarde dus nog aanwezig.

De grootschalige openheid van de essen is een relatief recent fenomeen. In de Middeleeuwen was er bijvoorbeeld nog sprake van omheiningen van vlechtwerk van levend of dood hout die een perceel of een aantal percelen scheidden van de rest. Toponiemen met daarin bijvoorbeeld de woorden *tuyn*, *want*, *blok/loke*, *hort*, *glint*, *rick*, *heck*, *wrang/wring/wrucht/wrocht*, *buun/bune*, *haagh/heegh*, *parc/perc/peric* en *bracht* kunnen wijzen op delen van de es die ooit afzonderlijk omheind waren.[16] Terecht stelt Spek in zijn proefschrift dan ook dat het open akkercomplex in zekere zin een tijdgebonden landschapsbeeld is, dat vooral uit de 19e en 20e eeuw dateert. Willen we ons een juiste voorstelling maken van de aanblik van een es in de 16e of 17e eeuw, dan hebben we onze fantasie nodig.[17]

Bouwlandkamp (Kb)
Alhoewel het geen wet van Meden en Perzen is, is het belangrijkste verschil tussen essen en kampen toch wel de omvang. Bouwlandkampen zijn doorgaans een stuk kleiner dan essen. Sterker nog: niet zelden zijn essen in de loop van de Volle Middeleeuwen ontstaan uit (door voortgaande ontginning) aan elkaar gegroeide kampen. De kampen die we nu nog kennen, liggen vaak wat minder centraal ten opzichte van de belangrijkste nederzettingen dan de essen, maar kennen wel dezelfde openheid zonder beplanting binnen de kamp en een afgeronde vorm. Doorgaans waren ze ook omgeven door hakhout (al dan niet op een aarden wal), alhoewel van bredere zones met beplanting, zoals bij de strubben, hier meestal geen sprake was. De omvang, de begrenzing met een houtwal en de minder centrale ligging te midden van de woeste gronden zijn dus belangrijke, maar niet altijd keiharde, onderscheidende kenmerken ten opzichte van essen.[18]

Nieuwlandkamp (Kn)
Oudere ontginningen (vóór 1850) van heide- of broekland die direct tegen of zeer dichtbij een es of flankerende nederzetting hebben plaatsgevonden, hebben we gecategoriseerd onder de zogenaamde nieuwlandkampkampen. Belangrijke kenmerken zijn, zoals gezegd, de ligging nabij een bestaande es of bijbehorende nederzetting, de kleinschaligheid en de mate van beplanting met opgaand groen. Er zal een overlap zijn met het ‘open, onregelmatig verkaveld broek’, alhoewel laatstgenoemd type over het algemeen natter van karakter was dan de nieuwlandkampkampen. Deze kampen waren primair voor akkerbouw bedoeld. Ook hierin kwam in principe geen bebouwing voor.

---

[15] Spek, 2004, p. 673
[16] Spek, 2004, p. 708-715
[17] Spek, 2004, p. 717-718
[18] Spek, 2004, p. 660

Figuur 4. Op een luchtfoto is de strokenverkaveling van de veenontginning Wapserveen nog duidelijk herkenbaar (bron: Google Earth).

3.1.2 Agrarische veenontginningen

De gemeente Westerveld kent enkele kleinere agrarische veenontginningen, uitlopers van de veel grotere middeleeuwse Fries-Groningse veenontginningen en vaak daar ook ruimtelijk direct een eenheid mee vormend (figuur 4). De hoogvenen werden vanaf de Volle Middeleeuwen (10e-13e eeuw) in ontginning genomen door loodrecht op de ontginningsas sloten te graven en daarmee de toplaag te ontwateren. De doelstelling was primair het creëren van agrarisch land, niet het winnen van veen. Van afgraving was dus in eerste instantie geen sprake, maar later, zeker al vanaf de vroege 17e eeuw, werd dit een belangrijke activiteit. De veenplassen getuigen daar nog van, bijvoorbeeld rond Wapserveen.[19] De oxidatie van het veen heeft ervoor gezorgd dat in grote delen van de voormalige veenontginning alleen nog maar zand aan het oppervlak te vinden is. Vrijwel alle sporen van het voedselarme hoogveen zijn hier letterlijk de lucht in gevlogen. Iets dergelijks lijkt in elk geval in Nijensleek te zijn gebeurd.[20]

[19] Spek, 2004, p. 220; Waterbolk, 1934, p. 32-34

[20] Spek, 2004, p. 226

Het zou geruime tijd duren voor alle veengebieden ontgonnen waren. Veendijk in het zuidwesten van de gemeente Westerveld werd pas vanaf de tweede helft van de 18e eeuw ontgonnen. Spek spreekt hier van vervening; hier lijkt sprake te zijn geweest van enige vorm van turfwinning.[21] We spreken hier daarom terecht niet, in tegenstelling tot andere classificatiesystemen, van *middeleeuwse* agrarische veenontginningen. Bebouwing is in de veenontginningen aanwezig in de vorm van een lint, al dan niet langs de oorspronkelijke ontginningsas of een volgende fase. Binnen de gemeente Westerveld is er één bebouwingslint per veenontginning.

Hollandveenontginning, relatief nat (Ahn)
Kenmerkend voor deze agrarische veenontginningen is de slagenverkaveling met langgerekte percelen, gescheiden door sloten. In deze gebieden was er relatief weinig beplanting van de perceelsrand, alhoewel naarmate de ontginningen een droger karakter hadden hier en daar wel beplanting langs de lange zijden van de percelen kon voorkomen, vermoedelijk in de vorm van elzensingels. Ook turfwinning zou hier hebben plaatsgevonden, waarbij het veen werd afgevoerd via speciaal gegraven waterlopen als de Havelter Schipsloot.[22]

Hollandveenontginning, relatief droog (Ahd)
Opvallend bij meerdere veenontginningen in de gemeente Westerveld is dat zij verdeeld zijn in een ‘droge kant’ en een ‘natte kant’. Dit is het gevolg van de positie van deze ontginningen op de overgang van de lagere beekdalen naar de hogere dekzand- en stuwwallandschappen, de zogenaamde randveenontginningen[23] Wapserveen is daarvan een duidelijk voorbeeld. Het is zelfs de vraag of aan de droge kant van de ontginning wel een substantiële veenlaag voorkwam, of dat men de praktische juridische verdeling van het land in stroken voor alle eenvoud tot op de droge zandgronden heeft doorgetrokken. Spek meent dat het veen er wel was, zeker aan de westzijde. Feit is dat deze droge helft van de veenontginningen niet zelden (veel) meer opgaande beplanting had dan de nattere veenontginningen. Deze beplanting kwam zowel voor in de vorm van singels als in de vorm van verspreide bospercelen. Nijensleek is hiervan een sprekend voorbeeld. In de slagen ten noorden van de Hoofdweg, het droge deel van de veenontginning, staan nog altijd de nodige verspreide loofbosjes. Toch zien we deze aanplant niet altijd in de drogere delen van de veenontginningen. De zuidelijke (droge) helft van Wapserveen kende deze bosschages echter niet; hier werd het land vrijwel uitsluitend als akkerland gebruikt. Beplanting in de vorm van bosjes moeten we hier juist zoeken op de overgang van nat naar droog, langs Midden en Oosteinde. Beplanting van de perceelsrand kwam hier overigens eveneens voor.

Veenontginning, overwegend bebost (Ab)
Sommige veenontginningen zijn op een zeker moment over een grotere oppervlakte bebost geraakt. Vermoedelijk gaat het hier om die delen die (door het verdwijnen van het veen?) vanuit bodemkundig perspectief voor de landbouw zo marginaal waren dat bebossing het enig zinvolle grondgebruik was. Men zal hier, zoals bij de hierboven besproken drogere veenontginningen, de

[21] Spek, 2004, p. 225
[22] Spek, 2004, p. 226
[23] Spek, 2004, p. 226

systematiek van de veenontginning hebben voortgezet, terwijl er van veengroei niet of nauwelijks sprake was. Het enige gebied dat we als zodanig geclassificeerd hebben, is het Mastenbroek in het oosten van het Wapserveen. Binnen het beboste gebied komen enkele agrarisch gebruikte percelen voor. De graad van bebossing is met name in de nabijheid van de doorgaande weg de afgelopen anderhalve eeuw afgenomen, waardoor het gebied weer meer op het droge deel van de veenontginning is gaan lijken.

3.1.3 Oude heideontginningen

Regelmatige kampontginning (Or)

De klassieke landschapstypologie kent alleen de categorie ‘jonge heideontginning’. We hebben hier toch gemeend een extra categorie te moeten invoegen in de vorm van de ‘oude heideontginning’. Het betreft hier de relatief geïsoleerd liggende ontginningen, ontstaan vóór het gekozen ijkjaar (1850), omgeven door dan nog onontgonnen gebieden en min of meer blokvormig van karakter. Die kenmerken onderscheiden de oude heideontginningen ook van de bouwlandkampen (grotere, open akkers met afgeronde vormen) en de nieuwlandkampen (niet geïsoleerd gelegen). De regelmatige kampontginningen waren opgebouwd uit rechthoekige kavels, die primair in gebruik waren als akkerland. Ze zijn nauwelijks nog als zodanig herkenbaar, zowel door gewijzigd grondgebruik als door ontginningen in de omgeving. Veelal zijn ze ontstaan in de tweede helft van de 18e en de eerste helft van de 19e eeuw als gevolg van de bevolkingsgroei en daarmee de behoefte aan nieuw cultuurland.

Onregelmatige kampontginning (Oo)

De onregelmatige kampontginningen worden niet alleen, zoals de naam al zegt, gekenmerkt door onregelmatige percelen, maar ook door gevarieerd grondgebruik, namelijk zowel grasland als akkerland. De onregelmatige kampontginningen liggen doorgaans in een nattere landschappelijke context dan de regelmatige kampontginningen, maar in een drogere dan de hieronder genoemde onregelmatige broekontginningen. Onregelmatige kampontginningen werden dus wel omringd door heidevelden.

Onregelmatige broekontginning (Ob)

Onregelmatige broekontginningen zijn de nattere versie van de hierboven genoemde onregelmatige kampontginningen. Ze waren in de 19e eeuw vrijwel geheel als grasland of broekgrond in gebruik, en maakten niet zelden onderdeel uit van een grotere geïsoleerd gelegen ontginningseenheid. Daarvan maakte dan bijvoorbeeld ook een bouwlandkamp en een bijbehorend erf met boerderij deel uit.

Maatschappij-kolonie, open variant (Omo)

Een bijzondere variant van een oude ontginning zijn uiteraard de koloniën van de Maatschappij van Weldadigheid. Binnen de gemeente Westerveld gaat het om Frederiksoord, Wilhelminaoord, Boschoord en Zorgvlied. Op de landschappelijke ontwikkeling en exacte landschappelijke kenmerken gaan we elders dieper in (zie § 3.3), maar grofweg kunnen we een tweedeling aanbrengen. De hier besproken open variant wordt gekenmerkt door relatief weinig aaneengesloten opgaand groen, uitgezonderd de beplanting rond de erven en langs de wegen, indien aanwezig tussen de

Figuur 5. Eén van de huisjes in de maatschappij-kolonie Frederiksoord, 14 juli 2011 (foto: Luuk Keunen).

afzonderlijke percelen en de buitenplaats in Frederiksoord (figuur 5). De structuur van de kolonies was regelmatig en richtte zich op een aantal parallel lopende hoofdwegen, waartussen lange stroken agrarisch land werden ontgonnen. Het betreft in Frederiksoord-Wilhelminaoord de tegenwoordige M.A. van Naamen-van Eemneslaan, de Koningin Wilhelminalaan en de Hooiweg. Zorgvlied bestond uit één hoofdweg, de as De Ruyter de Wildtlaan-Hogeweg, die later deels is verlegd, en zijn zijwegen De Gavere en Dorpsstraat.

Maatschappij-kolonie, secundair gesloten variant (Omg)
Sterk afwijkend van de drie bovengenoemde kolonie-eenheden was de enige landschappelijk gesloten maatschappij-kolonie. Opvallend hierbij is dat Boschoord, aangelegd als Kolonie VII, een vrijwel identieke lay-out had als Frederiksoord-Wilhelminaoord, met een hoofdweg (Jongkindt Coninclaan), daaraan parallel lopende wegen (Boschoordweg en een weg zonder naam) en beplanting langs de hoofdontsluiting. Pas secundair, vermoedelijk in de eerste decennia van de 20e eeuw, is het gebied bebost geraakt en daardoor nauwelijks nog als maatschappij-kolonie herkenbaar. Op deze bebossing na de reorganisatie van de Maatschappij in 1859 gaan we verderop dieper in.

3.1.4 Jonge heide- en broekontginningen

Tot in de 19e eeuw vormden de woeste gronden, beheerd vanuit de buurtschappen, een belangrijk onderdeel van het agrarisch bedrijf. Er vond begrazing door schapen en runderen plaats, maar er werden ook plaggen gestoken. Een combinatie van deze twee activiteiten was de oorzaak van het bestaan van grotere heidevelden, stuifzanden en open broeken. Na de uitvinding van de kunstmest

kon men overgaan tot het wijzigen van de functie van de terreinen. Een deel bleef bewaard in zijn oude hoedanigheid, maar een veel groter oppervlak werd bebost of omgezet in landbouwgrond.

We hebben geen gedetailleerd onderzoek verricht naar de verhouding naaldbos/loofbos binnen de nieuwe aanplant. In grote lijnen mogen we er echter vanuit gaan dat de stuifzanden en heidevelden vrijwel zonder uitzondering met naaldbos beplant zijn. Alleen op kleinere heidevelden buiten de stuwwal en op de overgangen naar de voormalige veengebieden is overwegend sprake van aanplant van loofbos. Ook werd plaatselijk tegen de bestaande strubben nieuw loofbos aangeplant, al dan niet aanvankelijk als hakhout beheerd. We moeten er rekening mee houden dat in de loop van de 20e eeuw de oorspronkelijke naaldaanplant vervangen is door loofhout om ecologische redenen en dat de huidige aanplant dus niet meer altijd de oorspronkelijke heidebebossing representeert.[24] Met name resten van hakhoutcultuur worden als cultuurhistorisch 'boserfgoed' hoog gewaardeerd, al dan niet omdat dit hakhout soms nog opnieuw kan uitlopen na hakken. Uiteraard kunnen binnen naaldhoutaanplant ook loofhoutsoorten voorkomen, bijvoorbeeld in de vorm van lanen die langs de brandgangen werden aangeplant.

Met name waar de agrarische bedrijvigheid zich kon ontplooien, kwam ook nieuwe bebouwing tot stand, alhoewel dat zich vrijwel uitsluitend beperkte tot de verlegde of bestaande doorgaande wegen aan de randen van het gebied (zoals tussen Lhee en Lheebroek). Binnen de agrarische ontginningen zelf bleef de hoeveelheid nieuwe (agrarische) bebouwing beperkt of ontbrak deze in de meeste gevallen zelfs geheel. Het waren deels gemeentelijke werkverschaffingsprojecten, onder meer tussen Havelte en Wapserveen, waar vooral bebost werd onder toezicht van de Heidemij.[25] Een duidelijke uitzondering is het Vledderveen, dat tijdens zijn geleidelijke ontginning werd ingericht met grote aantallen nieuwe huizen en uiteindelijk zelfs een nieuwe kern. Het zou hier gaan om een 'desperadokolonie' van kolonisten die waren weggestuurd uit de kolonies van de Maatschappij van Weldadigheid. Aanvankelijk groeide het cultuurland van Vledderveen organisch zonder sturing van bovenaf, maar omstreeks 1900 werd er nagedacht over een onsluiting en ontwatering van het gebied.[26]

Soms werd secundair nog bebouwing toegevoegd, zoals tussen 1986 en 1995 aan de Ruinerwoldseweg in de Uffelter made. Vaak zien we dat deze gebieden, die vanouds onbebouwd waren gebleven en planmatig waren opgezet, zich bij de ruilverkaveling of andere inrichtingsplannen voor het agrarisch gebied in de tweede helft van de 20e eeuw alsnog leenden voor de vestiging van bedrijven die elders niet verder konden, zoals in de kernen van de dorpen.

Voormalig stuifzand, nu bos (Hsn)
Een zeer belangrijk deel van de voormalige stuifzandgebieden in de gemeente Westerveld is in de 19e en 20e eeuw bedekt geraakt met bos, zonder dat er sprake is van een rationeel verkave-

[24] De cultuurhistorische waarde van naaldbossen wordt over het algemeen op dit moment nog relatief laag ingeschat, tenzij het gaat om bossen met bijzondere boomsoorten of een grote diversiteit aan naaldsoorten. Met de geleidelijke verdwijning van naaldbossen zal ongetwijfeld de cultuurhistorische aandacht ervoor gaan toenemen.

[25] Waterbolk, 1934, p. 35

[26] http://nl.wikipedia.org/wiki/Vledderveen_(Westerveld); Gerding (red.), 2009, p. 102-103

lings- en wegenplan. Zo kon men de verstuivingen een halt toeroepen en daarnaast voorzien in de behoefte aan naaldhout voor de Limburgse mijnbouw. Binnen de gemeente zijn geen grotere aaneensluitende gebieden met actief stuivend stuifzand bewaard gebleven. In de jaren 1950 was dat nog wel het geval. Het militair oefenterrein bij Darp, het Kamperzand, was toen veel opener dan tegenwoordig. Nu zijn er slechts enkele open gebieden in een verder gesloten naald- of gemengd bos. De Havelter secretaris Albert Waterbolk (1891-1977) schreef in 1934: *Ook hier valt op hoeveel ongerepte natuur er in deze gemeente nog is. Jaren geleden is reeds getracht het Kamperzand meer productief te maken. Groote oppervlakten dennenbosch werden aangelegd door een weldoener der menschheid, die handen vol werk gaf aan de arme heidebewoners van Darp en Havelterberg. De naam van dezen idealist wordt nog steeds door hen met eere genoemd. De grond was echter te arm en op enkele uitzonderingen na is noch van de bosschen noch van de overige ontginningen veel terecht gekomen. De onvolprezen schoonheid van het Kamperzand is echter gebleven en zal wel tot in lengte van dagen een groote bekoring hebben voor allen die oprecht de natuur beminnen en voor wie deze omgeving een paradijs is.*[27]

Kenmerkend in de beboste stuifzandgebieden is, naast bodem en reliëf, de onregelmatige padenstructuur, die deels aangeeft dat er niet alleen sprake is van actieve bebossing, maar ook van natuurlijke successie. Stuifzanden konden daardoor geleidelijk dichtgroeien. Vliegdennen zullen in dergelijke bossen een veelvoorkomend fenomeen zijn. Vliegdennen zijn dennen die, in tegenstelling tot hun aangeplante soortgenoten, grillige vormen kennen, waaruit herkenbaar is dat ze in een open landschap zijn uitgegroeid.

Voormalig stuifzand, nu landbouwgrond (Hsl)
Stuifzandgebieden die werden omgezet in landbouwgrond zijn erg zeldzaam in de gemeente Westerveld. Alleen ter hoogte van Geeuwenbrug zijn ooit kleine delen van het Diever zand ontgonnen voor agrarische doeleinden. Deze stukken land grenzen (uiteraard) direct aan het met naaldbos beplante deel van het stuifzandgebied.

Voormalige heide, nu bos (Hhn)
Een relatief kleiner aandeel van de heidegebieden dan van de stuifzandgebieden is vanaf de 19e eeuw bebost. Vaak gaat het hier om systematisch ingedeelde en beboste terreinen. Door de aanleg van rechthoekige bosvakken ontstond een regelmatig patroon van brandgangen en wegen die de aan- en afvoer van hout vergemakkelijkten. Toch komen we ook hier onregelmatige padenpatronen tegen, evenals open plekken en agrarische percelen binnen de grotere bossen. Binnen deze categorie vallen ook de naaldbossen waarin een enkel ven te vinden is. Met name de grotere, wat drogere terreinen werden met naaldbos beplant. Kleinere en lager gelegen heidevelden werden met loofhout bebost. Landgoedeigenaren hadden een belangrijk aandeel in de bebossing van heide en vooral ook stuifzanden. Voorbeelden daarvan zijn het Wester- en Oosterzand in Havelte, Berkenheuvel in Diever en de voormalige kolonie Zorgvlied bij Wateren.[28]

---

[27] Topografische Kaart, kaartblad 16H, uitgave 1954; Waterbolk, 1934, p. 29

[28] Gerding, 2009, p. 140-141

Voormalige heide, nu bos met vennen (Hhv)
Wanneer een heideontginning met bos daadwerkelijk wordt gekarakteriseerd door een groot aantal waterpartijen die eertijds als ven in een heideveld lagen, hebben we de gebieden onder deze categorie gevoegd. Vaker dan in de hiervoor besproken categorie is er sprake van een onregelmatig padenpatroon, mogelijk deels om esthetische redenen en deels vanwege het feit dat het hier om natuurlijke successie gaat. De aard van de bebossing zal er ook aan hebben bijgedragen dat de vennen gehandhaafd zijn toen het bos werd aangelegd. Van systematische bosvakken kunnen we hier dan ook niet spreken. Bosbouw is mogelijk niet de primaire reden voor het aanleggen van het bos geweest.

Voormalige heide, nu bebouwd gebied (Hhb)
Uitbreidingswijken van de verschillende kernen en clusters van recreatiewoningen zijn deels aangelegd op terreinen die halverwege de 19e eeuw nog als heideterrein op historisch kaartmateriaal te vinden zijn. Het vraagt een verdergaande studie voor deze deelgebieden om na te gaan welke landschappelijke fasen we hier nog tussen moeten plaatsen. Het is bijvoorbeeld niet onmogelijk dat de heide eerst werd bebost, daarna in landbouwgrond werd omgezet en vervolgens werd bebouwd. Daarmee zijn vier fasen identificeerbaar die niet in het gebruikte classificatiemodel te vatten zijn. Gezien de geringe ouderdom van de uitbreidingswijken en de bescherming die heideterreinen al geruime tijd genieten, is het niet aannemelijk dat deze woningbouw direct op de heideterreinen heeft plaatsgevonden. Kenmerken van de heide of het bos dat er in een volgende fase heeft gestaan, zullen in de vorm van beplanting in deze wijken nog wel zichtbaar zijn. Een bijzonder voorbeeld van een kern op voormalige heidegrond is Darp, dat direct na de Tweede Wereldoorlog als zelfstandige kern rond een vooroorlogse school werd aangelegd.

Rationele landbouwontginning, relatief nat (Hln)
Een niet onaanzienlijk deel van de voormalige heidevelden werd in de 19e en 20e eeuw tot landbouwgrond ontgonnen. Bij de wat nattere heideterreinen gaat het vanzelfsprekend vooral om ontginning tot grasland. Deze vrij vlakke landbouwontginningen waren over het algemeen zeer open van karakter, zonder opgaande beplanting zoals singels. Kavelgrenzen werden gevormd door sloten. Oude Willem is daarvan een zeer sprekend voorbeeld (figuur 6), maar we noemen ook de omgeving van Wateren en het eerder besproken Vledderveen. Een bijzondere en relatief late broekontginning was de Uffelter Made. Het eigendom was hier tot in de jaren 1920 versnipperd, wegen en waterleidingen waren afwezig en er bestonden nog zogenaamde nabeweidingsrechten: vee mocht in een bepaalde periode in het gehele gebied worden geweid na afloop van de hooiing.[29] In 1929 werd daarom op basis van de Ruilverkavelingswet 1924 een verzoek tot ruilverkaveling ingediend. In 1931 werden de kavels door hun nieuwe eigenaren aanvaard en in 1934 was de aanleg van de wegen en waterlopen door het Waterschap De Oude Vaart onder toezicht van de Heidemij voltooid. Daarmee was het één van de vroegere ruilverkavelingen van Nederland. Een andere was de Havelter Made, die in 1926 was aangevraagd. Dit gebied valt echter sinds 1998 onder de gemeente Meppel.[30] Bebouwing bleef hier lang afwezig, zoals we hiervoor al aangaven.

[29] Cancrinus, 1956, p. 31
[30] Waterbolk, 1934, p. 72-76

Figuur 6. De relatief natte rationale landbouwontginning van Oude Willem, 17 augustus 2011 (foto: Luuk Keunen).

Rationele landbouwontginning, relatief droog (Hld)

De relatief droge rationele landbouwontginning wijkt eigenlijk weinig af van de nattere variant. Ook hier kwamen sloten voor, zeker bij landbouwontginningen die zich op het grensvlak van nat en droog bevonden en die we evenzeer als natte rationele landbouwontginning hadden kunnen classificeren. De meest droge heideontginningen werden immers in naaldbos omgezet, dus we zouden feitelijk moeten spreken van de tegenstelling nat versus nat-droog. Mogelijk vanwege de relatief laat uitgevoerde en daardoor grootschalige heideontginningen in Drenthe, namelijk tijdens de werkverschaffing onder toezicht van de Heidemij in de jaren 1930,[31] werden de agrarische heideontginningen rationeel uitgevoerd. Beplanting van de perceelsrand ontbrak over het algemeen. Een belangrijk verschil is dat in de wat drogere gebieden de hoogste koppen werden uitgespaard en bebost, waardoor men een landbouwontginning ‘met gaten’ kreeg. Veel van deze ontginningen, die we terugvinden op de topografische kaart met het toponiem *-veld*, dragen ook nu nog dit karakter: een rationele verkaveling, percelen gescheiden door sloten en verspreid liggende bosjes met al dan niet relicten van heidevegetaties en vennen. In een zeer beperkt aantal gevallen werden deze bosjes in de vorm van brede singels aangelegd, zoals op het reliëfrijke veld ten noorden van Eemster. Dit waren feitelijk de meest droge velden die we in de gemeente Westerveld vinden die niet bebost werden.

Es-flankerende ontginning (He)

Dit landschapstype komt slechts eenmaal voor in de gemeente Westerveld. Het gaat om een uitbreiding van de es van Lheebroek aan de zuidoostzijde. De uitbreiding heeft zich landschappelijk

[31] Waterbolk, 1934

Figuur 7. Paarse heide op de Havelterberg, 17 augustus 2011 (foto: Steven van der Veen).

naar de es gevoegd en wordt als akkerland gebruikt. Net als de 'oude es' grenst de es-flankerende ontginning aan de zuidzijde aan een bebost heideveld en heeft daarmee dezelfde harde overgang van een open naar een gesloten landschap. Ook tussen de es en de es-flankerende ontginning is geen zichtbare scheiding aanwezig.

3.1.5 Niet-ontgonnen terrein

Heide (Nh)

Van de uitgestrekte heideterreinen in de gemeente Westerveld is maar een beperkt deel als open heidelandschap blijven bestaan (figuur 7). In vergelijking met wat er in andere gemeenten aan heidevelden is behouden, heeft Westerveld echter een niet onaanzienlijk oppervlak aan heide. Het Dwingelderveld heeft zelfs de status van Nationaal Park weten te verwerven. Kenmerkend van deze heidevelden is de openheid, alhoewel hier een kanttekening bij geplaatst moet worden. De uitgestrekte paarse velden met *Calluna vulgaris* (struikheide) die we nu zo kenmerkend voor de Drentse heidevelden vinden, zijn een product van de intensivering van het gebruik van de heide vanaf de 15e tot 17e eeuw. Heidevelden zoals wij ze kennen, zijn dus feitelijk pas enkele eeuwen oud en het resultaat van een steeds verdere verschraling van bodem en vegetatie als gevolg van begrazing door schapen en runderen en zeer intensief plaggen. Daarvoor bestonden de heidevelden uit *een mozaïek van heischrale graslanden, boomgroepen, struwelen en kruidenrijke heidevegateties*. Hetzelfde geldt voor het ontstaan van de stuifzanden.[32] Zij vertegenwoordigen een belangrijke landschapshistorische waarde. De mening van de Havelter secretaris Albert Waterbolk

[32] Spek, 2004, p. 1002

Figuur 8. Een boerenerf in de buurtschap Westeinde bij Dwingeloo, 17 augustus 2011. De percelen rondom de boerderij hadden direct praktisch nut voor de bewoners (foto: Luuk Keunen).

heeft dan ook zeker nog niet aan betekenis ingeboet: *Inderdaad, het heidelandschap - en niet het minst dat van Havelte - is zoo verrukkelijk mooi, dat wij het als een dure plicht moeten beschouwen zorg te dragen, dat die schoonheid nimmer verloren zal gaan.*[33]

Heide met vennen (Nv)

Een deel van de heidevelden in de gemeente wordt ook nu nog gekenmerkt door vennen, waarschijnlijk deels ook pingoruïnes. Voor het overige gelden dezelfde uitgangspunten als hiervoor bij de heide zonder vennen.

3.1.6 Nederzettingen

Historische kern met huispercelen (Sh)

De functionele ruimte rond een boerderij of een woning van een ambachtsman bleef in het verleden niet beperkt tot een smalle zone om het huis. Terwijl alleen al het erf zelf een niet geringe omvang kan hebben, moeten we ook rekening houden met percelen die we hier ‘huispercelen’ hebben genoemd. We doelen dan vooral op moestuinen, boomgaarden, hakhoutbosjes, inscharingskampen en kleine percelen met grasland met functies, die niet direct met de akkerbouw of veeteelt op grotere schaal te maken hebben, maar eerder voor zelfvoorziening en tuinbouw-achtige activiteiten (figuur 8). In het laatste geval hebben we het specifiek over de (kool)goorns, de private moestuinen bij de boerderijen. Ook vallen mogelijk de buurgoorns, de gezamenlijke moestuinen van keuterboeren, arbeiders en ambachtslieden onder dit landschapstype.[34] Tenslotte hoort

[33] Waterbolk, 1934, p. 40

[34] Spek, 2004, p. 544-545

Figuur 9. Een beekdal ten zuidoosten van Uffelte, 17 augustus 2011 (foto: Luuk Keunen).

ook de bijbehorende infrastructuur, waaronder de brinken, bij dit landschapstype. We hebben hier de kern van het agrarisch cultuurlandschap te pakken.

3.1.7 Beekdalen en broeken

Beekdalen en broeken zijn vanouds de nattere plekken in het landschap, doordat zij als afvoer voor water fungeerden en er plaatselijk water uit de bodem opwelde: kwel. Ze hadden vooral een functie als wei- en hooiland, ontstaan door geleidelijke ontbossing (figuur 9). De plekken waar stroompjes ontstonden door opwellend voedselarm kwelwater stonden in Drenthe bekend als ‘vledder’. Vaak lagen hier voedselarme tot matig voedselarme veentjes. Deze veldnaam komen we dan ook veelvuldig tegen in de beekdalen. In de gemeente Westerveld zien we het toponiem *vledder* vooral terug hoog op de flank van een beekdal, in de zogenoemde bovenlanden. Doordat de vegetatie hier alleen door regenwater en lokale kwel werd gevoed, waren ook hier de condities voor voedselarme veenvorming ideaal.[35] Een voorbeeld hiervan zijn de Vledderschen Vennen bij Eemster en uiteraard ook de plaatsnaam Vledder zelf.[36] Voor de brongebieden werd (in plaats van *vledder*) het toponiem *veen* gebruikt, dat uiteraard ook wijst op veenvorming. Zowel de vledders als de venen kennen vooral strookvormige kavels, maar ook blokvormige kavels komen wel voor. We komen hier nog op terug.

De beekdalen van Westerveld hebben een verkaveling die grofweg in twee categorieën uiteenvalt. Een deel van de beekdalen kent een strookvormige kavels, waarbij de percelen soms wel, soms niet even breed zijn. Overeenkomst is dat hun lengte vele malen groter is dan hun breedte. In

[35] Spek, 2004, p. 208

[36] Spek, 2004, p. 207

andere delen van de beekdalen komen regelmatige of onregelmatige blokverkavelingen voor. Om dat te kunnen duiden, grijpen we terug op het proefschrift van Theo Spek over het Drentse esdorpenlandschap. Spek schetst in zijn dissertatie een algemeen beeld voor de Drentse beekdalen: *Tijdens de Volle Middeleeuwen werden dit soort half natuurlijke landschappen op grote schaal omgezet in hooiland (madelanden) door het graven van afwateringssloten en het verwijderen van de vegetatie. Langs de beek ontstonden meestal onregelmatige blokverkavelingen, wat verder van de beek kwamen regelmatige strokenverkavelingen met een perceelsrichting dwars op de beek voor*.[37] Hij stelt daarmee dat strookvormige kavels eerder op grotere afstand van de beekloop voorkwamen, in de periodiek natte gebieden (bovenlanden), de blokvormige kavels dicht bij de beken in de permanent natte gebieden (stroomlanden). Aan dit algemene beeld lijken de Westerveldse beekdalen niet geheel te voldoen. De verdeling tussen strookvormige verkavelingen en blokvormige verkaveling is niet volgens het patroon stroomland-bovenland maar lijkt eerder per 'vak' van een beektracé te verschillen. Waar de beekdalen smaller zijn, was er eerder sprake van een blokvormige kavels dan waar beekdalen breder waren. Bredere beekdalen hebben relatief een groter oppervlak aan bovenland en deze waren doorgaans strookvormig verkaveld. Daar klopt de vergelijking met het model van Spek wel.

Beekdal met overwegend strookvormige verkaveling (Bs)
Strookvormige kavels domineren en domineerden in grote delen van zowel stroomlanden als bovenlanden in de bredere beekdalen en kwamen dan dus veelal voor tot aan de beek. Het is opvallend dat ook in zones met strookvormige kavels tot aan de beek in het verleden sprake was van houtsingels die alleen in de bovenlanden voorkwamen. De stroomlanden, de zone aan weerszijden van de beek, was vrij van beplanting. In het dal van de Vledder Aa bij Vledder is dit nog heel mooi te zien. De afwezigheid van beplanting in de nabijheid van de beek zou te wijten zijn aan de veengroei in de stroomlanden. De vegetatie in de bovenlanden moet al in de Prehistorie behoorlijk zijn uitgedund door beweiding. In de 16e en 17e eeuw vond de privatisering van deze groenlanden plaats, waarbij de strookvormige kavels ontstonden die gescheiden werden door houtsingels. Kenmerkende toponiemen zijn *-stukken*, *-weiden* en *-landen*. Een deel van de stroomlanden was al eerder geprivatiseerd, vermoedelijk vooral die met een blokvormige verkaveling.[38] Een verder veel voorkomende veldnaam in de bredere, strookvormig verkavelde beekdalen van Westerveld is *made*, duidend op de historische functie van hooiland.[39]

Beekdal met overwegend blokvormige verkaveling (Bb)
Op plaatsen waar het beekdal smaller was, werden de kavels automatisch minder diep. Daardoor was de lengte-breedteverhouding anders dan waar de beekdalen breder waren. Hier kan men dan ook eerder spreken van blokvormige verkaveling, overigens wel in een (redelijk) rationeel patroon. Een voorbeeld hiervan zien we bij Doldersum langs de Vledder Aa. Ook ten zuiden van Diever gaat het om een relatief smal beekdal. Houtwallen liepen tot aan de beek door, mogelijk als gevolg van ontbrekende veenafzettingen. Dezelfde situatie doet zich voor bij het Aanloërdiepje.[40] Minder ratio-

[37] Spek, 2004, p. 205
[38] Spek, 2004, p. 216
[39] Spek, 2004, p. 213
[40] Spek, 2004, p. 208-209

nele blokverkavelingen langs beken kwamen overigens ook voor, zoals ten zuidoosten van Eemster, waar we te maken hebben een versmalling van het beekdal door een grondmorenevlakte. Het betreft hier vermoedelijk de hooi- of madelanden die in de Volle Middeleeuwen al werden geprivatiseerd. De grens tussen deze categorie en het 'open, onregelmatig verkaveld broek' is niet altijd even duidelijk. Beplanting langs de perceelsranden kwam ook in deze gebieden algemeen voor.

Halfopen, onregelmatig verkaveld broek (Bh)
De halfopen, onregelmatig verkavelde broeken lagen veelal op de overgang van essen naar beekdalen en vormden als het ware 'overhoekjes' in het landschap. Ze worden gekenmerkt door kleine perceeltjes met een onregelmatige tot blokvormige structuur, deels bestaande uit akkerland, deels uit grasland en deels uit opgaand hout. Beplanting van de perceelsrand kwam op uitgebreide schaal voor in deze ontginningen, die voor een belangrijk deel na de Middeleeuwen tot stand kwamen als uitbreiding van het bestaande landbouwareaal. In zekere zin kunnen we deze broeken beschouwen als de natte variant van de nieuwlandkampkampen (zie § 3.1.1).

Open, onregelmatig verkaveld broek (Bo)
De open, onregelmatig verkavelde broeken komen doorgaans dichter bij het beekdal voor dan de halfopen broeken. Ze vormen als het ware de scheiding tussen de beekdalen met blokvormige verkaveling aan de ene kant en de halfopen, onregelmatig verkavelde broeken aan de andere kant. Een harde grens tussen de open, onregelmatig verkavelde broeken en de categorieën aan weerszijden (Bb en Bh) is niet altijd te trekken. Het is dan ook mogelijk dat een deel van de open, onregelmatig verkavelde broeken feitelijk tot de beekdalen met blokvormige verkaveling gerekend dient te worden. Het belangrijkste gehanteerde onderscheid is de onregelmatigheid, die bij de open, onregelmatig verkavelde broeken duidelijk groter is dan de beekdalen met blokvormige verkaveling. De situering van de open, onregelmatig verkavelde broeken in de nabijheid van nederzettingen, zoals bij Dwingelo, tussen de middeleeuwse nederzetting en de beek doet vermoeden dat we hier te maken kunnen hebben met de vol-middeleeuwse madelanden waar we eerder ook al over spraken. Overigens doelen we hier met 'open' vooral op de afwezigheid van bos. Beplanting van de perceelsrand kwam wel algemeen voor.

3.1.8 Oude bossen

Opgaande bossen waren in 19e-eeuws Drenthe zeldzaam. Waar bos voorkwam, was meestal sprake van landgoederen of van sterk degradeerde bossen in strubben. De andere bossen waren meestal te klein om van een afzonderlijk landschapstype te kunnen spreken. Zo lagen de bossen in de agrarische veenontginningen keurig binnen de verkaveling van de venen en maakten zo deel uit van een bestaand cultuurlandschap. Op enkele plekken was er in de 19e eeuw wel sprake van een wat meer vrijliggend bos.

Voormalig bos, nu merendeels landbouwgrond (Ul)
Een deel van de vrijliggende bossen doorstond de tand des tijds niet en werd op een zeker moment omgezet in landbouwgrond. Detailonderzoek zal moeten uitwijzen wat hiervan de reden was. Mogelijk is er een zadenbank in de bodem bewaard gebleven, waar in het geval van 'teruggave aan de natuur' gedacht kan worden aan regeneratie van de historische bosvegetatie.

Figuur 10. Eén van de oude landgoedbossen van Oldengaerde, 17 augustus 2011. De poort verwijst naar de historische relatie met de buitenplaats (foto: Luuk Keunen).

Bestaand gemengd bos (Ug)

Interessanter zijn de plekken waar dit historische bos nog wel bewaard is gebleven (figuur 10). Dat geldt uiteraard ook voor de kleine bossen die als onderdeel van een ander landschapstype bewaard zijn gebleven, maar in het bijzonder voor de nog bestaande gemengde oude bossen. De twee oude bossen ten westen van Dwingeloo hebben, zeker in relatie tot de nabije buitenplaatsen, een hoge cultuurhistorische waarde. Het noordelijke bos was de wandeltuin van Batinge, in het zuidelijke zijn nog de overblijfselen van een zwemvijver en een onderduikershol uit de Tweede Wereldoorlog te vinden. In het laatste staat tevens een bijzondere turfschuur.[41]

3.1.9 Landgoederen en buitenplaatsen

Tot ver in de 17e eeuw was het beslist niet gebruikelijk om de ruime omgeving van een kasteel of havezate naar je hand te zetten (figuur 11). Het landschap werd puur functioneel gebruikt; als er dus al tuinen om een adellijk huis lagen, waren dat moestuinen of andere terreinen met direct praktisch nut. In de 17e eeuw veranderde dit. Een adellijk huis was meer en meer bedoeld om het slechte woonklimaat in de steden te ontvluchten en mee te pronken. In diverse tuin- en parkstijlen werd in de afgelopen drie eeuwen het landschap rond de huizen aan de eisen en wensen van de tijd aangepast. Dit varieerde van de classicistische benadering van de 17e eeuw met zijn vele zichtlijnen en lanen tot de landschappelijke stijl van de 19e eeuw, die een organische groei van het

[41] Mondelinge mededeling B. Stikfort (gemeente Westerveld), 27 oktober 2011

Figuur 11. De buitenplaats Oldengaerde bij Dwingeloo, 17 augustus 2011 (foto: Luuk Keunen).

landschap moest verbeelden. Daar kwam bij dat in de late 18e eeuw de bosbouw geleidelijk aan populariteit won onder landgoedbezitters, waarmee zij niet zelden experimenteerden op hun eigen grond.

Buitenplaats, oorspronkelijk relatief open met rationele structuur (Lo)
De buitenplaatsen in deze categorie betreffen vooral die huizen, die omgeven waren door rationele landbouwontginningen. Van een park- of bosaanleg was wel sprake, maar deze was ruimtelijk relatief beperkt.

Buitenplaats, oorspronkelijk relatief gesloten met gevarieerde structuur (Lg)
Op een aantal buitenplaatsen was sprake van de aanplant van bos in zowel bosbouwkundige plantvakken als meer parkachtige terreinen. De buitenplaats kreeg zodoende een relatief gesloten structuur.

3.2 Landschapselementen

3.2.1 Historische nederzettinglocaties 1832

Op de cultuurhistorische waardenkaart zijn de historische nederzettingslocaties opgenomen zoals deze in 1832 bestonden. Het totaal aan nederzettingslocaties geeft een goed beeld van de nederzettingsstructuur die typerend is voor het betreffende landschapstype. Daarnaast is, omdat van deze erven bekend is dat er vóór 1832 bebouwing moet hebben gestaan, een bouwhistorische verwachting aan de gebouwen op deze erven toegekend. Immers: als er in 1832 een gebouw stond

en dat nu nog altijd het geval is, is het mogelijk dat zich in het huidige gebouw bouwkundige resten van vóór 1832 bevinden. De nederzettingslocaties zijn uitgesplitst naar het type van het hoofdgebouw op het betreffende erf:

- kerk;
- pastorie;
- diaconie;
- havezate;
- industrie;
- school;
- boerderij of woonhuis;
- bijgebouw;
- logement;
- korenmolen;
- windmolen;
- rosmolen.

Het kadastraal minuutplan van 1832 is maatgevend geweest bij het besluit een locatie wel of niet op te nemen. Bijgebouwen zijn alleen opgenomen indien zij volledig vrij stonden óf door hun omvang nauwelijks van het hoofdgebouw te onderscheiden waren. Een grote boerderij met een grote schuur is op de kaart daarmee als dubbele nederzettingslocatie aangeduid. Als coördinaat is gekozen voor het middelpunt van het pand (één gebouw) of het middelpunt van het erf (meerdere gebouwen). Voor een enkel gebied was het niet mogelijk de erven van omstreeks 1820 te karteren door het ontbreken van de kadastrale minuutplans. Het betreft het dorp Lhee. Hier is gebruik gemaakt van de veldminuut van de Topografisch-Militaire Kaart (TMK) uit het midden van de 19e eeuw.

De molens die zijn gekarteerd aan de hand van de kadastrale minuutplans van 1832 zijn aangevuld met gegevens van de Nederlandse Molendatabase.[42] Aan de hand hiervan zijn locaties van molens toegevoegd en is aangegeven of de molen nog bestaat of (gedeeltelijk) verdwenen is.

3.2.2 Beschermde monumenten

Rijksmonumenten

De rijksmonumenten, die onder de bescherming van de Monumentenwet vallen, zijn als puntelement weergegeven op de kaart. Het bronbestand is afkomstig van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed en is bijgewerkt aan de hand van recente gegevens van de gemeente Westerveld. De gemeente Westerveld kent 187 gebouwde rijksmonumenten.

Beschermde dorpsgezichten

De stads- en dorpsgezichten, die beschermd worden door de Monumentenwet, zijn als vlakelement weergegeven op de kaart. Het bronbestand is afkomstig van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed en is bijgewerkt tot en met september 2009. De gemeente Westerveld kent acht

[42] www.molendatabase.org

beschermde dorpsgezichten: het relatief recent aangewezen Frederiksoord en de 'oudere' gezichten Dwingeloo, Westeinde, Kraloo (gedeeltelijk), Helomaweg, Kerk, Eursinge en Dorp (alle Havelte).

Provinciale monumenten
De provinciale monumenten, die beschermd worden door de Provinciale monumentenverordening 2008, zijn als puntelement weergegeven op de kaart. Het bronbestand is afkomstig van de gemeente Westerveld. De gemeente Westerveld kent 29 provinciale monumenten.

3.2.3 Beeldbepalende panden

Inventarisatie van gebouwd erfgoed
Tijdens het Monumenten Inventarisatie Project (MIP) werden historisch-bouwkundig en cultuurhistorisch relevant geachte gebouwen uit de periode 1850-1940 geïnventariseerd. Een deel hiervan zou als gevolg van het daaropvolgende Monumenten Selectie Project (MSP) een beschermde status krijgen. Voor de meeste objecten geldt dat echter niet. Daarnaast heeft in 2007 een inventarisatie plaatsgevonden van cultuurhistorisch relevante gebouwen uit de wederopbouwperiode (1940-1969). In 2010 heeft een deel hiervan een beschermde status gekregen. Vanwege de cultuurhistorische relevantie zijn ook de objecten zonder monumentenstatus op de kaart geplaatst. Omdat een deel van de MIP-objecten later alsnog als rijks- of provinciaal monument is aangewezen, zal hier een overlap te zien zijn. Kartering van de MIP-objecten vond plaats door gebruik van de provinciale database, aangevuld met informatie die door de gemeente Westerveld beschikbaar is gesteld. De geïnventariseerde objecten zijn in twee categorieën ingedeeld:
- groslijst van de MIP-inventarisatie;
- pre-selectie provinciale monumenten wederopbouwmonumenten, periode 1940-1969.

In de gemeente Westerveld konden 34 MIP-objecten geografisch worden geplaatst.

Karakteristieke objecten
Naast de beschermde monumenten en de MIP-objecten zijn er ook panden, die niet eerder in een inventarisatie zijn meegenomen. Deels betreft het panden die vanwege hun uiterlijke verschijningsvorm belangrijk zijn (zoals de lijkhuisjes op de begraafplaats van Vledder), deels ook panden die vanwege hun ontstaans- of gebruiksgeschiedenis cultuurhistorische waarde vertegenwoordigen (zoals de relatief recent nieuw gebouwde kerken op een historische kerklocatie). De panden zijn niet in de zin van de Monumentenwet beschermd. Aan de vermelding als karakteristiek object op deze kaart kunnen geen rechten of belemmeringen worden ontleend. Het gaat om een eerste stap in de inventarisatie, en er zal dan ook nog een nadere waardestelling moeten plaatsvinden.

3.2.4 Havezaten en buitenplaatsen

In de gemeente Westerveld hebben vier havezaten gelegen, alle rondom Dwingeloo. Het gaat om Entinge, Batinghe, Oldengaerde en Westrup.

Entinge

Het goed Entinge werd voor het eerste vermeld in de 14e eeuw als bisschoppelijk leen. In 1742 werd het huis gesloopt. Van de tuinaanleg resteert bovengronds alleen de plattegrond van de gracht die beplant is met opgaand groen.

Batinghe

Batinghe werd voor het eerst vermeld in de tweede helft van de 14e eeuw. In de tweede helft van de 17e eeuw werd het huis in twee fasen sterk verbouwd en verfraaid. In 1832 werd het huis gesloopt. Alleen de toegangslaan, de omgrachting en een deel van de boerderij, voorheen een bouwhuis, herinneren nog aan de 18e-eeuwse situatie.

Oldengaerde

Oldengaerde werd kort na 1420 gebouwd. In 1717 werd het ingrijpend verbouwd en kreeg het huis zijn huidige classicistische gevel en Frans-classicistische tuinaanleg. In de 19e eeuw werd de gevel gewijzigd door de vervanging van de topgevel door een fronton. De tuinaanleg werd deels aangepast aan de landschappelijke stijl. Het huis en de tuinaanleg zijn nog steeds aanwezig.

Westrup

Westrup werd voor het eerst vermeld aan het eind van de 16e eeuw. Omstreeks 1740 werd het huidige huis gebouwd.[43] Rond 1870 werd het huis met een verdieping verhoogd. Het huis is nog steeds aanwezig.

Naast de vier havezaten zijn er twee buitenplaatsen gekarteerd. Het gaat om het landgoed Westerbeeksloot en Overcinge.

Overcinge

Overcinge werd voor het eerste vermeld in 1313. Het huidige huis dateert uit het tweede kwart van de 17e eeuw. Omstreek 1730 en omstreeks 1870 werd het huis sterk verbouwd. Rondom het huis ligt een landgoedaanleg met laanstructuur. De begrenzing hiervan is gekarteerd aan de hand van de kadastrale eigendommen omstreeks 1832.

Westerbeeksloot

Westerbeeksloot werd in de 1614 als veenontginning met landgoed gesticht door François van Westerbeeck, commandeur van de vesting Steenwijk (figuur 12). Hij liet hij er een landhuis neerzetten, dat waarschijnlijk heeft gelegen op het perceel direct ten westen van het huidige hotel.[44] Het huis dat nu bekend staat als Westerbeek werd rond 1766 gebouwd door Nicolaas van Heloma. In 1818 werd het landgoed met huis gekocht door de Maatschappij van Weldadigheid die hier de kolonie Frederiksoord stichtte. Het landhuis werd in eerste instantie gebruikt als woning van de directeur. De begrenzing van het landgoed is gebaseerd op de parkaanleg, zoals deze is weer-

[43] Bos e.a., 1989, p. 174

[44] Bos e.a., 1989, p. 241

Figuur 12. Huis Westerbeeksloot, kern van de gelijknamige buitenplaats en kiem van de ontginning Frederiksoord (bron: frederiksoord.nl).

gegeven op de zogenaamde Franse kaarten uit de periode 1811-1813. Een meer uitgebreide beschrijving wordt gegeven in § 3.3.

3.2.5 Infrastructuur

Wegen, paden en brinken

Bereikbaarheid van landbouwgronden was essentieel voor het agrarisch bestaan, evenals doorgaande wegen voor de lokale, regionale en internationale handel. Er kan een aantal typen wegen worden onderscheiden waarvan de diversiteit nauw samenhangt met het grondgebruik en de natuurlijke ondergrond (figuur 13). In de esdorpen bestonden de wegen en paden meest uit brede paden die de brinken met elkaar verbonden. De paden waren tot in de 20e eeuw onverhard. Vanuit de nederzetting liepen paden over de essen om de akkers te ontsluiten. De omliggende heidereinen werden bereikt via schaapsdriften die over of om de essen heen liepen. Enkele van deze schaapsdriften liepen door als interlokale verbindingswegen. Over de heidevelden volgden ze meestal een zo recht mogelijk tracé, dat echter wel rekening hield met het reliëf en de bodemgesteldheid, waardoor hier een grillig webachtig patroon van paden ontstond. Om de graslanden in de beekdalen te ontsluiten liepen er vanuit het dorp paden op de overgang van beekdal naar heidegronden.

De wegen en paden zijn gekarteerd aan de hand van de kadastrale minuutplans.[45] Buiten de dorpen zijn de meeste paden en wegen duidelijk op de minuutplans weergegeven. Binnen de meeste dorpen waren de meeste wegen en paden echter brede openbare ruimtes tussen de erven

[45] Hierbij is gebruik gemaakt van de kartering die al voor de archeologische verwachtingskaart was uitgevoerd. Deze is uitgebreid en gecorrigeerd om een gedetailleerder schaalniveau te bereiken.

Figuur 13. Entree tot het dorp Leggeloo, relatief terughoudend bestraat door middel van klinkers. De laanbomen geven de weg zijn historische uitstraling (foto: Luuk Keunen).

zonder een duidelijk wegprofiel. Deze openbare ruimtes waren veelal in eigendom van de markgenoten. In de Oorspronkelijk Aanwijzende Tafels (OAT) worden ze aangeduid als ‘Brink als Weiland’ of ‘Weg als weiland’. De Topografische militaire kaarten van 1850 en de veldminuten van deze kaarten laten zien dat er enige decennia later wel een strakker geprofileerde weg lag. In de achterliggende tabel van het wegenbestand is aangegeven welke bron is gebruikt.

Er is geen onderscheid gemaakt tussen nog bestaande wegen en verdwenen wegen. Door vergelijking met de huidige topografie, die als kaartlaag is afgebeeld, is dit gemakkelijk te herleiden.

Tramlijnen

Binnen de gemeente Westerveld heeft een belangrijke tramlijn langs de Drentse Hoofdvaart gelegen. Onder de paragraaf Waterstaat (zie onder) bespreken we deze verder.

3.2.6 Waterstaat

Waterlopen

Beken, vaarten, kanalen en griften speelden een belangrijke rol in de historische agrarische bedrijfsvoering en in de turfwinning. Met behulp van beekwater werden periodiek de hooilanden bevloeid. Hiervoor was een stelsel van schutten en sluisjes aangelegd. Bij de winning van turf werden de beken benut voor het ontwateren van het hoogveen en de afvoer van turf per schip. Hiervoor werden de beken stroomopwaarts doorgetrokken, meanders afgesneden en schutten en sluizen aangelegd. De waterlopen zijn gekarteerd aan de hand van de kadastrale minuutplans uit 1832.

Vennen

Over de gehele gemeente Westerveld verspreid zijn in natuurlijke laagtes vennen ontstaan. In veel gevallen kon hier veengroei plaatsvinden. Op historische kaarten staan ze weergegeven met het toponiem *poel* (open water) of *veen* (dichtgegroeid). Deze dichtgegroeide vennen zijn soms op grote schaal geëxploiteerd, zoals het Uffelterveen. Andere vennen zijn kleinschalig door boeren uit de omgeving gebruikt voor de winning van turf. Op recente luchtfoto's zijn de inmiddels dichtgegroeide petgaten nog zichtbaar. Voor de vervening werd vaak een vaart, greppel of grup aangelegd om het gebied te kunnen ontwateren en de turf af te voeren. De vennen zijn gekarteerd aan de hand van de kadastrale minuutplans van 1832.

Sluizen en schutten

Om het waterpeil in waterlopen en het grondwaterpeil in de aangrenzende gebieden te beheersen zijn in het verleden sluizen en schutten aangelegd. Met name in de 17e en vroege 18e eeuw werden schutten met een enkele val- of puntdeur gebruikt om beken bevaarbaar te maken en te houden. Daarnaast dienden ze onder andere voor de periodieke bevloeiing van het hooiland. In de tweede helft van de 18e eeuw en in de 19e eeuw werden de waterlopen sterk verbeterd ten aanzien van het scheepvaartverkeer. Om het waterverlies bij het schutten te beperken, werden veel schutten vervangen door schutsluizen met dubbele deuren. De schutten en sluizen zijn gekarteerd aan de hand van de kadastrale minuutplans van 1832. Er is aangegeven of op de plaats nog een schut of de sluis aanwezig is. Voor de kartering van de schutten en sluizen in de Oude Vaart en de Drentse Hoofdvaart is onder andere geput uit het boek *Stromen en schutten, vaarten en voorden*.[46]

Bruggen

Aan de hand van de kadastrale minuutplans zijn de historische locaties van bruggen weergegeven. Daarmee is niet gezegd dat de huidige infrastructuur ook een historisch waardevolle is. Het gaat met name om het feit dat zich op die plek een overgang over het water bevond of bevindt. Het materialiseren daarvan valt buiten dit kader.

Drentse Hoofdvaart

Een kenmerkende structuur die het landschap doorsnijdt, maar ook verbindt, is de Drentse Hoofdvaart (figuur 14).[47] Naarmate de vaart in noordoostelijke richting wordt gevolgd, heeft de aanleg ervan meer en meer invloed gehad op het landschap eromheen. De vaart werd vanaf de 17e eeuw in stappen aangelegd om de Smildervenen in het noordoosten te vervenen. In de 19e en 20e eeuw kreeg de vaart een belangrijke functie in het scheepvaartverkeer tussen Groningen en Meppel. In opdracht van enkele Amsterdamse investeerders werden in 1612 plannen gemaakt om bestaande beken bevaarbaar te maken en de bovenloop te verlengen richting de hoogvenen. De Oude Aa tot aan het Koningsschut, tegenwoordig de Oude Vaart, werd op enkele punten rechtgetrokken en voorzien van schutten om het waterpeil te controleren. Vanaf het Koningschut werd in noordoostelijke richting een kanaal gegraven, dat het verloop volgt van de huidige Drentse Hoofdvaart. In de loop van de 17e eeuw werden enkele aanpassingen gedaan, maar het kanaal bleef slecht bevaar-

[46] Coert, 1991

[47] De Hoofdvaart is ook een belangrijke structuur in het Cultuurhistorisch Kompas van Drenthe.

Figuur 14. De Drentse Hoofdvaart ter hoogte van Dieverbrug, één van de nederzettingen die rondom de bruggen over het kanaal ontstonden. De vroegere horeca is nog te herkennen, zij het in de vorm van een Chinees restaurant (bron: website Henri Floor).

baar door het bochtige tracé en de geringe breedte en diepte. In het midden van de 18e eeuw kwam het octrooi van het kanaal in handen van de Friese Opsterlandse Veencompagnie die de vaart in noordelijke richting verlengde en aansloot op de Opsterlandse Compagnonsvaart. Na verkoop van het octrooi aan de Landschap werd het zuidelijk deel tussen Meppel en 't Lok aangelegd: de Nieuwe Haveltervaart.[48] In de jaren daarop werd gewerkt aan het verlengen van deze vaart tot aan de Dieverbrug, wat in 1771 gereedkwam.[49] Tegelijkertijd was de bestaande vaart ten noorden het Koningsschut verdiept en verbreed, zodat het tracé van de huidige Drentse Hoofdvaart aan het begin van de jaren 1870 geheel klaar was. In de 19e en 20e eeuw hebben er nog aanpassingen plaatsgevonden aan de breedte en diepte van de vaart en de sluizen en bruggen. Een in het oog springende verandering was het verdwijnen van enkele schutten. In 1816 werden de sluizen vernieuwd en werden de houten sluizen vervangen door metselwerk.[50] Bij deze vernieuwingsoperatie verdween de Boskampsluis bij Havelte. Vierenzestig jaar later werd de Wittelterssluis gesloopt. De huidige sluizen dateren uit de jaren 1880, toen het Rijk besloot de sluizen van de Drentse Hoofdvaart te verbeteren.

De aanleg van de Drentse Hoofdvaart heeft in de directe omgeving van de vaart een grote invloed gehad op de ruimtelijke ontwikkeling. Naast de afvoer van turf bood de vaart en omliggende infrastructuur mogelijkheden voor andere vormen van vervoer. Vanaf 1837 kwam een trekschuit in de

[48] Coert, 1991, p. 132
[49] Coert, 1991, p. 136
[50] Coert, 1991, p. 216

vaart die dagelijks tussen Meppel en Assen voer.[51] Twee jaar later werd de weg langs de vaart, de *Rijks Grooten weg van Meppel naar Assen*, verhard. Begin 20e eeuw werd op de noordwestzijde van de vaart een tramlijn aangelegd, die Meppel met Hijkersmilde verbond. In 1933 werd de lijn alweer opgeheven en vervangen door een busverbinding. Ter hoogte van de bruggen en sluizen ontstonden kleine nederzettingen, doordat de handel zich hier concentreerde en door het verblijf van reizigers. Kenmerkend hiervoor zijn de vele cafés en restaurants in de buurt van de sluizen en bruggen. In enkele gevallen groeide een dergelijke nederzetting uit tot een dorp, zoals Dieverbrug. Ook de reeds bestaande dorpen gingen zich op de vaart oriënteren. Langs de vaart ontstonden boerderijlinten waartussen zich ook andere bedrijvigheid vestigde. Latere dorpsuitbreidingen vulden de ruimte tussen deze lintbebouwing en de oorspronkelijke esdorpen op. De boerderijlinten en nederzettingen die zich op de vaart oriënteerden, zijn weergegeven op de kaart. De begrenzing geeft de situatie van omstreeks 1905 weer.

3.2.7 Oorlog en defensie[52]

Landweer[53]

In het noordoostelijk deel van de gemeente bevindt zich een forse landweer, die oorspronkelijk van Boijl tot Appelscha liep en de naam Elsiger Wal draagt.[54] Op historisch kaartmateriaal komt de landweer ook wel voor als *sceijd grupel tusschen Friesland en Drenthe* (scheidingsgreppel tussen Friesland en Drenthe).[55] Deze is als lijnvormig element op de kaart geplaatst. Het goed bewaarde gedeelte van de landweer bevindt zich nog altijd op de grens van Friesland en Drenthe en zou in de Tachtigjarige Oorlog opgeworpen zijn om Spaanse troepen de doorgang naar Friesland te verhinderen. De landweer is bijna 400 m lang en wordt regelmatig door vrijwilligers onderhouden.[56] Onlangs is de landweer volledig ingemeten en zijn dwarsprofielen gemaakt.[57]

Sporen van de Tweede Wereldoorlog

De Tweede Wereldoorlog heeft veel zichtbare, maar ook onzichtbare sporen in het landschap van de gemeente Westerveld achter gelaten. Zeer ingrijpend voor het landschap was de aanleg van de Flugplatz Steenwijk, een Duits militair vliegveld voor jachtvliegtuigen ten noorden van Havelte. In het najaar van 1944 werd langs de Drentse Hoofdvaart de Frieslandriegel of Assener Stellung aangelegd, waarvan de sporen na de oorlog vrijwel zijn uitgewist. Daarnaast lagen er drie joodse werkkampen in de gemeente Westerveld, Kamp Vledder en de kampen Diever A en B en was er een onderduikerhol in de bossen ten noorden van Diever.

De ligging van de Flugplatz Steenwijk is gekarteerd aan de hand van historische luchtfoto's van de Royal Airforce die in het najaar van 1944 en het voorjaar van 1945 zijn gemaakt. Om de waargenomen elementen te benoemen en de ontwikkeling te beschrijven, is gebruik gemaakt van recent

---

[51] Gras e.a., 2000, p. 175

[52] Zie ook § 3.4.

[53] Op kaartbijlage 1 staat deze landweer bij de andere aarden wallen onder "Opgaand groen en aarden wallen" gerangschikt.

[54] http://zorgvlied.citysite.nl/nieuws/2640794/86_Vrijwilligers+aan+de+slag+met+Landweer.html

[55] http://www.nieuweoosstellingwerver.nl/index.php?n_id=44985&s_id=606

[56] Informatie H. Salverda, Zorgvlied (zie http://www.zorgvlied.citysite.nl/link/1/nieuws/2523184/86_Lezing+over+landweer.html)

[57] documentatie gemeente Westerveld

onderzoek.[58] Omdat het vliegveld zeer omvangrijk was en veel elementen in bossen liggen, was het onmogelijk de status ervan te achterhalen. Daarom is er voor gekozen geen onderscheid te maken tussen bestaande en verdwenen elementen. Aan het eind van de oorlog zijn veel objecten vernietigd door de Duitsers. Het is goed mogelijk dat funderingen en brokstukken zich nog in de grond of aan de oppervlakte bevinden. Uit eventueel toekomstig veldonderzoek zal dit moeten blijken.

3.2.8 Economie[59]

De economie in de gemeente Westerveld was tot de 20e eeuw voornamelijk gericht op de agrarische sector en de winning van delfstoffen, met name de turfwinning. Daarnaast waren er verschillende windmolens. Vrijwel elk dorp heeft één of meerdere korenmolens gehad. Veel van deze molens zijn verdwenen of er resteert alleen een onderbouw of molenbelt, zoals de hoogte aan de Holtingerweg in Uffelte.

Figuur 15. De kalkovens in Diever, beschermd als rijksmonument (bron: wikimedia commons, Silver Spoon).

[58] Onder andere Van der Torre, 2004 en Grimm e.a., 2009. De ligging van de joodse werkkampen is op de kaart gezet aan de hand van Van der Oord, 2003.

[59] De genoemde elementen in deze paragraaf zijn op de kaartbijlagen onder verschillende categorieën geplaatst.

De winning van turf heeft een grote transformatie van het Drentse landschap in gang gezet. Om de grondstof te winnen moesten woeste gronden worden uitgegeven ter exploitatie. Er diende een infrastructuur te worden opgezet en arbeidskrachten moesten worden aangetrokken. Afhankelijk van de eigendomsverhoudingen en de technische mogelijkheden ontstonden er in de loop der eeuwen verschillende typen ontginningen. Aangrenzend aan de kolonie Frederiksoord ontstond een lappendeken van kleine ontginningen met armoedige nederzettingen. Rond Smilde werd het hoogveen op rationele wijze geëxploiteerd en ontstond er een geometrisch grid van kavels. Om het turf te kunnen afvoeren werd de Drentse Hoofdvaart aangelegd en door de eeuwen aangepast en verbeterd. De waterstaatkundige en deels ook de economische betekenis hiervan is reeds in § 3.2.6 beschreven. De infrastructurele hoofdader die de vaart tot in de 20e eeuw was, heeft verschillende economische activiteiten aangetrokken, waaronder de productie van gebluste kalk. In de eerste helft van de 19e eeuw werd in Diever een aantal schelpkalkovens gebouwd. Hiermee werden schelpen uit de Waddenzee, opgestookt met turf, tot gebluste kalk gemaakt. Dit kon worden gebruikt als grondstof voor metselspecie of het verbeteren van landbouwgrond.[60] Hoewel de vennootschap die de ovens oprichtte in Meppel was gevestigd, werden de ovens vanwege hun stinkende rook in Dieverbrug gebouwd, ver buiten de stedelijke omgeving. Door concurrentie van de kwalitatief betere Zuid-Limburgse steenkalk werden de ovens begin jaren 1950 buiten gebruik gesteld (figuur 15).

3.2.9 Opgaand groen en aarden wallen

Op de cultuurhistorische waardenkaart is aandacht besteed aan de monumentale bomen in de gemeente op basis van een kartering van Landschapsbeheer Drenthe en aan de nog aanwezige eikenstrubben rondom de essen, vroeger beheerd als hakhout. Vooral bij Schier, Havelte, Uffelte en Holtinge bleken deze geheel of deels nog vrij gaaf aanwezig te zijn. Elders zijn deze bij ruilverkaveling of heidebebossing gesneuveld. Daarnaast zijn de inventarisaties van Probos van historische boselementen in Westeinde en het Ooster- en Westerzand opgenomen. Studie daarnaar werd in 2009 verricht in opdracht van de Provincie Drenthe. Het gaat onder meer om bomen, palen, grenspalen, beelden, lanen en boomrijen, boswallen, greppels, paden, beken en diverse soorten bosopstant, greppels en kuilen. Voor de achtergrond van de betreffende inventarisatie en detailkaartjes verwijzen we naar de rapportage daarvan.[61]

3.2.10 Bestuur

Met name op basis van eerdere inventarisaties door het Drents Plateau en met hulp van de ambtenaar monumentenzorg van de gemeente Westerveld konden de nog aanwezige grenspalen en de markegrenzen vrij nauwkeurig op kaart worden gezet. Waar nodig werden de markegrenzen aangepast.

3.2.11 Overige elementen

Domineespaadje

Langs de kerk van Havelte liep het pad dat de kerk met de pastorie verbond. Dit ‘domineespaadje’ hebben we op kaartbijlage 1 met een symbool weergegeven.

---

[60] Bos e.a., 1992

[61] Boosten & Van Benthem, 2009

Motte
De Wittesheuvel bij Wittelte is als een apart symbool op de kaart aangeduid. Er is tot op heden geen archeologisch onderzoek naar de heuvel verricht. Sinds 1987 staat er een beeld van de mythische Witto op de heuvel, vervaardigd door de eigenaar van het land.

Varkensrooster
Het varkensrooster bij de kerk van Havelte werd aangelegd om vee buiten het kerkhof te houden en is derhalve een fraaie illustratie van het feit dat de kerk werd en wordt omringd door agrarisch gebruikt land.

Kunstwerk
Mede dankzij de historische verenigingen is ook een klein aantal kunstwerken in de openbare ruimte op kaart gezet, met name in het dorp Havelte.

Kanaallint
De zogenaamde kanaallinten, bewoning langs het kanaal waarvan de oorsprong ook aan de ontwikkelingsgeschiedenis van de Drentse Hoofdvaart te relateren zijn, worden besproken in de tekst over de Hoofdvaart in de paragraaf Waterstaat.

Historische begraafplaatsen
Aan de hand van de topografische kaarten omstreeks 1905 (bekend als bonneblaadjes) zijn de begraafplaatsen in de gemeente Westerveld gekarteerd. Het betreft in vrijwel alle gevallen begraafplaatsen die in de 19e eeuw werden aangelegd, toen begraven rondom de kerken verboden (voor grotere dorpen) of onwenselijk (voor kleinere dorpen) werd. Deze begraafplaatsen zijn cultuurhistorisch vaak van belang vanwege hun historische grafmonumenten en terreinrichting (baarhuisjes, hekwerk, groen-inrichting), maar ook vanwege hun historische relatie met de lokale bevolking. Van velen zullen hier de voorouders begraven zijn, en in de vorm van grafschriften is dit afleesbaar. Een begraafplaats biedt als het ware een blik op de bevolking, alhoewel de allerarmsten, niet-kerkelijken en sommige anderen niet altijd een grafteken kregen (figuur 16).

De kerkhoven rond de oude dorpskerken zijn ook gekarteerd. Alhoewel grafzerken hier relatief zeldzaam zijn, omdat al in de 19e eeuw nieuwe begraafplaatsen werden aangelegd, zijn hier soms nog wel exemplaren terug te vinden. Bovendien markeren (lage) muurtjes de oorspronkelijke omvang van het kerkhof. De openheid van een dergelijk terrein, al dan niet beperkt door één of enkele grote bomen, laat zien dat de meeste kerken vroeger relatief vrij binnen de agrarische nederzetting stonden. De ‘lucht’ binnen een nederzetting rond een kerk is derhalve een belangrijke waarde (figuur 17).

Op de kaart is met een speciaal symbool het ‘Jodenkerkhof’ bij Boschoord weergegeven. Mogelijk duidt dit toponiem op een onbekende Joodse begraafplaats.

Grafheuvels en hunebedden
Landschapsbeheer Drenthe heeft in het verleden een kartering gemaakt van individuele grafheuvels,

Figuur 16. De 19e-eeuwse begraafplaats van Dwingeloo kent nog een bijzonder groot aantal oude, fraaie grafmonumenten, waaronder enkele unieke houten graftekens, 17 augustus 2011 (foto: Luuk Keunen).

Figuur 17. Een laag muurtje markeert nog de oude open ruimte van het kerkhof rond de kerk van Dwingeloo, 17 augustus 2011 (foto: Luuk Keunen).

Figuur 18. Hunebed D52 ten noordoosten van Diever, 14 juli 2011 (foto: Luuk Keunen).

iets wat tot op heden niet op een direct toegankelijke manier in archeologische databases was verwerkt. Het is echter mogelijk dat de database niet compleet is; dat was op basis van deze kartering niet te duiden.[62] Aan de hand van een studie van de archeologische verwachtingskaart en de bijbehorende catalogus zouden meer grafheuvels of grafheuvelgroepen worden geïdentificeerd. De drie hunebedden in de gemeente zijn eveneens op de kaart gezet (figuur 18).

3.3 Maatschappij van Weldadigheid

Na een eeuw van grote welvaart nam in de 18e eeuw geleidelijk de glans van de Gouden Eeuw af. Aan het eind van de eeuw was de Republiek door slecht bestuur en toenemende concurrentie van het buitenland teruggevallen naar de status van een gemiddelde Europese natie. In de Franse tijd verergerde de situatie door onder andere het continentaal stelsel waardoor de internationale handel grotendeels lam werd gelegd en omdat grote aantallen arbeiders als soldaat dienden in het Napoleontische leger. De neerwaartse spiraal waarin de economie was gekomen, zorgde ervoor dat het aantal armen in de steden steeds groter groeide. Vijf jaar na de oprichting van het Koninkrijk der Nederlanden besloot een groep mensen hieraan een eind te willen maken: niet door de armenzorg uit te breiden, maar door de paupers uit de steden om te scholen tot boer. In 1818 publiceerde een dozijn vooraanstaande Nederlanders het conceptreglement van de Maatschappij van Weldadigheid. Na goedkeuring van Koning Willem I werden brieven, vergezeld van intekenlijsten, verzonden aan gouverneurs van provincies, burgemeesters van steden en commandanten

[62] Het inhoudelijk uitbreiden van door derden aangeleverde databases was geen expliciet doel van dit project.

van militaire garnizoenen. Door het hele land werd enthousiast gereageerd. Slechts enkele maanden later waren er al bijna 15.000 contribuanten. Het doel van de Maatschappij was de armoede structureel aan te pakken door goed georganiseerde werkverschaffing en onderwijs voor de kinderen. Het idee om werklozen uit de steden in te zetten bij het ontginnen van de woeste gronden leek in de eerste helft van de 19e eeuw een groot aantal problemen te kunnen oplossen. De paupers zouden een volwaardig lid van de maatschappij kunnen worden, de steden werden ontlast van hun zware financiële verplichtingen aan de armenzorg, en de woeste gronden zouden nuttig kunnen worden gemaakt.[63]

In 1818 maakte de Commissie van Weldadigheid een inspectiereis door Noord-Nederland om te zien welke gronden geschikt waren voor het stichten van kolonies. Een locatie diende aan een aantal wensen te voldoen: hij moest geschikt zijn voor een gemengd bedrijfstype, er moest een beek in de buurt zijn voor bevloeiing van de graslanden en er diende zowel woeste grond als reeds goed ontgonnen landbouwgrond aanwezig te zijn, zodat kolonisten direct in hun onderhoud konden voorzien. Daarnaast moest er een grote plaats met een verzorgende functie in de directe omgeving zijn, voor de levering van goederen. Ook moest er een mogelijkheid bestaan om een vaart aan te leggen voor de aan- en afvoer van goederen en producten. Op advies van commissielid P.J. Ameshoff werd besloten het landgoed Westerbeeksloot aan te kopen en hier de eerste kolonie te stichten. Voor de plaatsnaam van de kolonie werd een passende naam gevonden. Deze werd genoemd naar de nieuwe voorzitter, prins Willem Frederik Karel, roepnaam Frederik (1797-1881), zoon van de koning: Frederiksoord.[64]

3.3.1 Fase I: Landgoed Westerbeeksloot

Het landgoed Westerbeeksloot was in de 17e eeuw gesticht door Jhr. François van Westerbeeck als veenontginning. Hier liet hij een landhuis bouwen, waarvan de locatie moet worden gezocht direct te westen van het latere hotel.[65] Dit gebouw zou vrij snel na de aankoop van het landgoed door de Maatschappij worden afgebroken. In 1766 kwam het landgoed in handen van Jhr. N. van Heloma die het landgoed uitbreidde en wegen aanlegde naar Vledder, Noordwolde en Wapserveen. Waarschijnlijk is kort na de aankoop het huidige huis Westerbeek gebouwd.[66] De structuur van het landgoed zou voor een belangrijk deel de ruimtelijke structuur van de te stichten kolonie bepalen. Bij de aankoop door de Maatschappij in 1818 behoorden tot het landgoed: drie boerderijen, drie keuterboerderijtjes, gebouwen voor de directie en een logement voor bezoekers. Het landhuis Westerbeek, waar de directeur Benjamin van den Bosch zich vestigde, lag in het westen op een kruising van twee lanen die de doorgaande weg van Steenwijk naar Vledder verbond met de veenontginningen in het noorden (figuur 19). Tegen de kruising van de doorgaande weg en de weg naar Noordwolde was een parkbos aangeplant in de vorm van een sterrenbos. Het landgoed werd in noord-zuidrichting doorsneden door een turfvaart die was aangelegd om het noordelijk gelegen veengebied te kunnen exploiteren. De ontginning strekte zich in noordelijke richting uit tot de huidige Linthorst Homanstraat. Vanaf hier liep slechts nog de rechte weg over de hoogvenen in

[63] Van der Woud, 1987, p. 237
[64] Schackmann, 2006
[65] Bos e.a., 1989, p. 243
[66] Bos e.a., 1989, p. 244

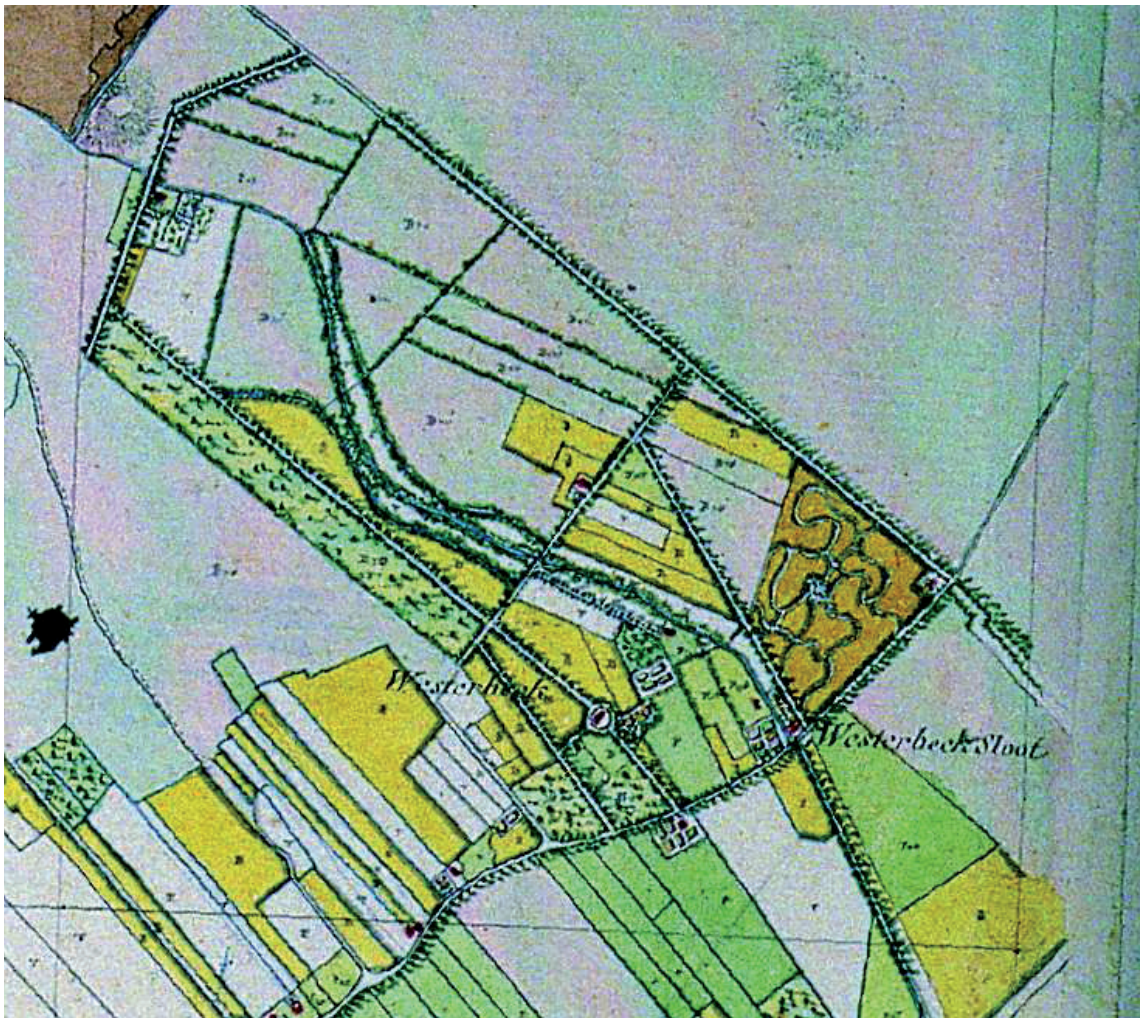

Figuur 19. Het landgoed en de veenontginning Westerbeeksloot, weergegeven op de Franse Kaart (1811-1813).

de richting van Noordwolde. Ter hoogte van de huidige Oranjelaan was langs deze weg een boerderij gevestigd.

3.3.2 Fase II: de eerste kolonie

De eerste kolonie (Kolonie I) ging van start in het zuidelijk deel van het landgoed, tussen de doorgaande weg Steenwijk-Vledder en de Wapserveense Aa. Hier werden in korte tijd 52 kolonistenhoeves opgetrokken. Er werden twee sloten gegraven aan de noordzijde langs de doorgaande weg en aan de oostzijde, zodat het gehele terrein nu omgracht was. Dit vergemakkelijkte het toezicht. Binnen het min of meer vierkante stuk werden in vier linies de kolonistenwoningen opgetrokken. Parallel aan de doorgaande weg, net achter de gracht, werd de eerste linie opgetrokken; de twee en derde linie lagen aan de huidige Molenlaan; de vierde linie lag aan de huidige M.E. van de Meulenweg. Elke woning had een eigen stuk grond om te bewerken en er waren enkele gezamenlijke percelen. De vier linies werden met elkaar verbonden door een centrale weg die van noord naar zuid liep, de huidige Graaf Limburg van Stirumlaan. De ingang lag aan de weg van Steenwijk naar Vledder. Via een brug kwam men op het kolonieterrein. Aan weerszijden van de weg stonden twee ambtenarenhuisjes die werden bewoond door onderofficieren (figuur 20).

Figuur 20. Eén van de twee ambtenarenhuisjes bij de ingang van de eerste kolonie (foto: Steven van der Veen).

In het midden van de kolonie, waar de twee hoofdwegen elkaar sneden, stonden aan het centrale plein een boerderij (het onderdirecteurshuis), een centrale keuken, een school en een gebouw waarin de spinschool en het magazijn waren gehuisvest.[67] Hier vlakbij lag ook een waterput en een proeftuin, waar proeven werden gedaan met bemesting en teelt van gewassen.

De opzet van de woningen was gestandaardiseerd. *Iedere familie heeft een steenen woning, 15 voet in het vierkant*. In meters is dat ongeveer 4,5 x 5,5 m. Aan de voorkant van een huisje waren twee ramen, de ingang was aan de zijkant. Beneden was één vertrek met tegen de achterwand de haard, waar gekookt kon worden. Er was een losse trap naar de zolder waar twee kamertjes met bedsteden waren.

In de kolonie kwamen vanaf het eerste jaar al verschillende religies voor. De meeste kolonisten waren protestant van leer en vielen onder de gemeente van Vledder. Eens in de veertien dagen werd er een dienst gehouden door de predikant van Vledder in het schoolgebouw van de kolonie.[68] De katholieke kolonisten waren aangewezen op de parochie van Steenwijk, zo'n 8 km verderop, zodat er maar weinig gebruik werd gemaakt van de mogelijkheid tot kerkgang. De twee joodse gezinnen waren aangewezen op de synagoge in Steenwijk.

---

[67] Schackmann, 2006, p. 58-59

[68] Schackmann, 2006, p. 88

Centraal binnen de nieuwe ontginning werden de spinnerij en school gebouwd. De spinnerij waar vrouwen, jongens en meisjes wol en vlas spinnen werd 'de fabriek' genoemd. De gesponnen wol ging naar Leiden om daar onder meer te worden verwerkt voor kolonistenkleding.[69]

Het innovatieve karakter en maakbaarheidsdenken van de Maatschappij spoorde verschillende uitvinders aan hun innovaties met de maatschappij te delen. Een van de toezendingen werd ook daadwerkelijk uitgevoerd. Het was een achtkantig huis, ontworpen door een Duitse architect uit Detmold-Lippe. Bij wijze van experiment werd één woning van dit type gebouwd, maar werd na een januaristorm weer verlaten. In de uiterste noordoostelijke hoek van de proefkolonie is op het kadastraal minuutplan van 1832 een achtkantige woning getekend. Uit de OAT blijkt dat deze bij de inwerkingtreding van het minuutplan op 1 oktober 1832 alweer was gesloopt.

3.3.3 Fase III: Kolonie II en IV

Frederiksoord

In de eerste helft van 1819 werd een aanvang gemaakt met de ontginning van Kolonie II. Het werk werd gedaan door de kolonisten uit Kolonie I. De uitbreiding besloeg een grondgebied van ongeveer 1.200 m breed en 1.800 m lang. Aan de zuidzijde werd het begrensd door de huidige Vledderweg en aan de noordzijde reikte het tot de huidige Linthorst Homanlaan. Bij de aanleg werd aansluiting gezocht op de aanwezige ruimtelijke structuur: de Westerbeeksloot werd gehandhaafd, evenals de twee doorgaande lanen richting het noorden. Ook werden de bestaande boerderijen gehandhaafd, waaronder de hoeve aan de huidige Linthorst Homanlaan en een aan de huidige Prins Hendriklaan.[70]

De opzet van de kolonie verschilde op een aantal punten met de voorgaande. De hoeves zelf kregen een andere indeling, waarbij de haard naar de voorgevel werd verplaatst en de bedsteden beneden kwamen. Daarnaast werden de percelen bij de hoeves vergroot van 1.500 Rijnlandse roeden op de eerste kolonie naar ongeveer 2.100 roeden op Kolonie II.[71]

Wilhelminaoord

Na de uitbreiding met Kolonie II wilden de Vledderse boeren niet nog meer grond afstaan. Daarom werd de derde kolonie Willemsoord in de gemeente Steenwijkerwold aangelegd. Een jaar later kon de aankoop wel door gaan en werd tussen Willemsoord en Frederiksoord Wilhelminaoord (Kolonie IV) gesticht. Deze nieuwe kolonie werd bebouwd met iets grotere hoeves dan Kolonie II en de percelen werden vergroot van 2,4 ha naar 2,8 ha per hoeve. Ook hier werd aangesloten op de reeds bestaande ruimtelijke structuur van het 18e-eeuwse ontginningslandgoed. Ter hoogte van de huidige Oranjelaan, waar al een boerderij stond, werden de belangrijkste voorzieningen gevestigd, zoals een school en een spinzaal.[72]

---

[69] Schackmann, 2006, p. 52

[70] Dit laatste blijkt uit een vergelijking van de Franse Kaarten en het Kadastrale minuutplan van 1832 (Vledder, sectie D, blad 2). Op de plek waar op de Franse kaarten boerderijen voorkomen, zijn op het minuutplan eveneens boerderijen weergegeven die in hun ruimtelijke opzet afwijkt van de kolonistenhoeves.

[71] Schackmann, 2006, p. 153

[72] Gras, 1997, p. 75

Ruimtelijke opzet en verdere invulling van de kolonie
De wijze waarop het leven en werken was georganiseerd, tekende zich af in de ruimtelijke inrichting. Om de kolonie zo veel mogelijk op zichzelf te kunnen laten functioneren, moest het tal van functies binnen haar grondgebied herbergen. Om deze goed te verdelen werd een hiërarchische ruimtelijke indeling gemaakt in wijken die vervolgens waren ingedeeld in twee secties. Iedere wijk had een eigen wijkmeester die toezicht hield. Elke sectie had een opziener voor de veldarbeid. De meeste kolonisten hielden zich bezig met veldarbeid. Diegenen die hier niet toe in staat waren (vrouwen, kinderen en minder validen) werden ingezet als fabrieksarbeider. Deze arbeid bestond grotendeels uit spinnen. Iedere sectie had een schuur die was ingericht als spinschool.

De hoofdvoorzieningen werden geconcentreerd op een aantal punten. In Frederiksoord concentreerde dit zich rond het centrale plein. Later verschoof de kern naar de huidige Majoor van Swietenlaan. In Wilhelminaoord werden de meeste voorzieningen samengebracht tussen de huidige bebouwde kom van Wilhelminaoord en de Oranjelaan. Hier kwamen twee kerken voor de meest voorkomende godsdiensten, een school (1921), een spinschool en een naai- en breischool (1845).[73]

Naast een sociaal experiment was de kolonie ook in landbouwkundig opzicht vernieuwend bezig. Om een goede kennis van ontginnings- en bewerkingstechnieken te ontwikkelen bij de kolonisten werd in Wateren het Landbouwkundig Instituut opgericht (1823). Deze zou vlak na de overname door het Rijk in 1859 worden gesloten.

In navolging op de kolonies rond Vledder openden in 1823 de ‘dwangkolonies’ Veenhuizen en Ommerschans. Ook binnen de huidige gemeente Westerveld vond nog uitbreiding plaats met de aanleg van Boschoord (Kolonie VII). In 1823 en 1825 werden de nummers van de kolonies veranderd. Frederiksoord 1 en 2 en een deel van Wilhelminaoord werden Kolonie I. De rest van Wilhelminaoord werd samen met Oost Vierde Parten en Boschoord Kolonie II.

Uiteindelijk doel was de kolonisten ‘vrijboer’ te laten worden, wat betekende dat zij hun hoeve voor een geringe huur in gebruik kregen en beschikking over hun oogst.[74] Ook konden zij als hoevenaar worden verplaatst naar de grote boerderijen rond de Ommerschans. Niet alle kolonisten waren succesvol. Zij konden worden overgeplaatst naar de Ommerschans of oneervol worden ontslagen. Een deel van deze laatste groep vestigde zich in de directe omgeving van de kolonie in Noordwolde, Vledderveen en het Nijensleekerveld waar plaggenhuttenkolonies ontstonden.[75] Op zoek naar werk in de kolonie vestigden ook nieuwkomers zich in de plaggenhuttenkolonies ofwel desperado’s.

3.3.4 Fase IV: 1859-1934

Schaalvergroting
In het midden van de 19e eeuw had de Maatschappij met tegenslagen te maken. Om de Maatschappij uit de nood te halen had het Rijk de onvrije koloniën Ommerschans en Veenhuizen al in

[73] Gras, 1997, p. 83
[74] Gras, 1997, p. 78
[75] Gras, 1997, p. 86

Figuur 21. Hoeve Willem III in Frederiksoord, 14 juli 2011 (foto: Luuk Keunen).

1843 overgenomen. In 1859 werd ook het beheer ervan door het Rijk overgenomen. In datzelfde jaar werd het Landbouwkundig Instituut te Wateren aan het Rijk verkocht. Door deze verlichting kon de Maatschappij zich meer gaan richten op de landbouwkoloniën. In de veertig jaar dat de kolonie bestond, was gebleken dat de kolonistenhoeves weinig efficiënt functioneerden. Een oorzaak hiervan werd gezocht in de beperkte omvang van de kavels. Al in 1827 werd vastgesteld dat een kavelgrootte van 3 ha te klein was om een huishouden in levensonderhoud te voorzien en dat dit minstens moest worden verdubbeld. Daarnaast hadden slechts twintig kolonisten in de afgelopen veertig jaar de status van vrijboer gekregen.

In 1860 kwam hier verandering in. Er verdwenen over alle koloniën in totaal vijftig kolonistenhoeves, waar zes grote boerderijen voor in de plaats kwamen. Deze nieuwe grote hoeves hadden een bedrijfsomvang van 50 ha en stonden onder toezicht van bedrijfsleiders van de Maatschappij. De kolonisten werkten als landarbeiders op de boerderijen. In Frederiksoord werd de hoeve Koning Willem III gesticht (figuur 21), in Wilhelminaoord de hoeves De Dankbaarheid (later Hoeve Prinses Marianne [76]) en 's Gravenhage (Friesland). De overige drie grote hoeves lagen in de kolonie Willemsoord. Deze verandering maakte de landbouw binnen tien jaar winstgevend. Ook nam het aantal kolonisten dat bevorderd werd tot vrijboer snel toe. In 1859 werden ook gronden die minder geschikt waren voor de landbouw beplant met bos, vooral in Kolonie VII, het latere Boschoord en langs de huidige Hooiweg in Frederiksoord.

[76] Genoemd naar Marianne van Oranje-Nassau (1810-1883), prinses der Nederlanden, prinses van Pruisen, prinses van Oranje-Nassau. Zij was de jongste dochter van Koning Willem I en zuster van prins Frederik (1797-1881), naar wie Frederiksoord is vernoemd.

In een poging zelfvoorzienend te blijven en als het kon te leveren aan de markt kreeg Frederiksoord in 1864 een eigen windmolen. In 1880 werd de Hoeve Dankbaarheid (later Hoeve Prinses Marianne) uitgebreid met een karnmolen.[77] Binnen de kolonie werd in 1881 een conservenfabriek gebouwd die eigen geteelde groente en landbouwproducten van de kolonie verwekte. Na zes jaar werd de fabriek echter naar elders verplaatst.[78] De fabriek werd overgenomen en ging verder onder de naam De Volharding, die in 1895 sloot. In 1898 werd in Wilheminaoord een tweede zuivelfabriek gebouwd, Deli, waar alle melk die op het grondgebied van de Maatschappij werd geproduceerd, moest worden verwerkt.

Tuinbouwschool
In 1884 werd in Frederiksoord de tweede tuinbouwschool van Nederland gesticht: de Gerard Adriaan van Swieten Tuinbouwschool. De stichting van de school was mogelijk gemaakt door de militair en filantroop Frederic Henri Louis van Swieten (ca. 1813-1905) uit Delft, die na de dood van zijn zoon Gerard Adriaan in 1881 zijn vermogen legateerde aan de Maatschappij met als doel een school op te richten. Het eerste pand kwam aan de Majoor van Swietenlaan te staan en zou al binnen twee jaar worden voorzien van een verdieping op de eerste laag. Een tweede pand werd in 1887 gesticht aan de Koningin Wilhelminalaan, waar de opleiding bosbouw was gevestigd en dat tevens dienst deed als directeurswoning. Een Van Swieten Landbouwschool werd in Willemsoord opgericht. Bij gebrek aan Rijksbijdrage werd de bosbouwschool opgeheven en vestigde zich vanaf 1903 het kantoor van de Maatschappij, tot deze in 1974 naar het huis Westerbeek verhuisde. De tuinbouwschool in Frederiksoord bleef tot 1969 in hetzelfde pand tot het werd ondergebracht op een nieuwe locatie. In 2005 werd de tuinbouwschool in Frederiksoord gesloten.

Bejaardenzorg in Wilhelminaoord
Aan het eind van de 19e eeuw ontstond er steeds meer behoefte aan voorzieningen voor bejaarde kolonisten. In 1893 werd daarvoor het Rustoord I geopend voor acht bejaarde kolonisten echtparen en in 1904 Rustoord II voor 25 alleenstaande bejaarde kolonisten. In de 20e eeuw is de functie overgenomen door verzorgingshuis De Menning en verloren de rustoorden hun functie.

3.3.5 Fase V: na 1934

In de jaren 1920-1930 liep de opzending van nieuwe kolonisten sterk terug. Het loonpeil in de grote steden was dusdanig hoog dat arbeiders er niet graag wegtrokken. Ook boden het Rijk en lagere overheden genoeg sociale voorzieningen. Daarbij kwam de wereldwijde financiële crisis die de Maatschappij dwong voorzichtig met haar uitgaven om te gaan. Tussen 1934 en 1940 werden verschillende grote hoeves, waaronder Prinses Marianne, verpacht.

3.3.6 De huidige ruimtelijke structuur

De kolonies Frederiksoord en Wilhelminaoord hebben zich gedurende iets meer dan een eeuw continu ontwikkeld en aangepast aan de sociale opvattingen en economische realiteit. De oorspronkelijk ruimtelijke structuur van de kolonies, waarin de opzet van het 18e-eeuwse landgoed

[77] De Hoeve Prinses Marianne werd in 1913 opnieuw opgebouwd. Het originele gebouw bestaat dus niet meer.

[78] Gras, 1997, p. 108

Figuur 22. Eén van de kolonistenhoeves die bewaard bleef, in dit geval tussen de kernen van Frederiksoord en Wilhelminaoord, 14 juli 2011 (foto: Luuk Keunen).

Figuur 23. Laanbeplanting met beuken, 17 augustus 2011 (foto: Steven van der Veen).

nog doorschemerde, is tot op heden redelijk gaaf gebleven. Deze bestaat uit twee doorgaande wegen (Koningin Wilhelminalaan en Majoor van Swietenlaan), met parallel lopend 'linies' met kolonistenhoeves op gelijke afstand van elkaar. Door schaalvergroting en efficiënter grondgebruik zijn er gaten ontstaan in het vroeg 19e-eeuwse patroon van hoeves. Dit kan worden opgevat als aantasting van de oorspronkelijke structuur of als ruimtelijke weerslag van het voortschrijdend inzicht. In de loop van de 19e eeuw verschoof het centrum van Frederiksoord naar de doorgaande weg. In Wilhelminaoord verschoof dit in de jaren 1960 naar de huidige bebouwde kom door de aanleg van een nieuwbouwwijk. De huidige kolonistenhoeves (of restanten ervan) kennen een grote diversiteit (figuur 22). Een groot aantal is gesloopt. Een deel hiervan is in historiserende stijl opnieuw opgetrokken. Andere hoeves zijn aangepast aan de eisen van de meer recente tijd. Hierin is vaak de oorspronkelijke gevelindeling nog herkenbaar.

Langs vrijwel alle paden en wegen is wegbeplanting aangebracht. De structuur komt vrijwel geheel overeen met de beplanting zoals ze in de laatste koloniefase voorkwam. Gezien de omvang en groeivorm van de bomen lijkt de beplanting zelf van recentere datum te zijn. Het beplantingsplan is vrij eenvoudig van opzet: binnen de bebouwde kom bestaat de wegbeplanting voornamelijk uit beuken (figuur 23), buiten de bebouwde kom uit eiken. Uitzondering hierop zijn enkele paden en wegen in de omgeving van de Boerengrup die zijn beplant met Amerikaanse eiken. Naast deze bomen van recente datum zijn er enkele tientallen bomen met een hogere ouderdom. Ze komen vrijwel alle voor op de gemeentelijke lijst van monumentale bomen, waaronder enkele lindes die stammen uit de periode van de aanleg van de eerste kolonie.

3.4 Erfgoed van oorlog en defensie

Verschillende oorlogen en pogingen het Nederlands grondgebied te beschermen en bevrijden hebben hun sporen achter gelaten in de gemeente Westerveld. De zichtbare sporen van vóór de Tweede Wereldoorlog zijn zeer gering. De verdedigingswerken concentreerden zich vooral buiten de gemeente Westerveld, langs de grenzen van de afzonderlijke gewesten en later de Republiek. Uit de 17e tot 18e eeuw vinden we de meeste verdedigingswerken van Noord-Nederland langs de passages door de hoogvenen van zuidelijk Drenthe en oostelijk Groningen. Daarnaast was er een los stelsel van verdedigingswerken langs de moerassige zuid- en oostgrens van Friesland. Een onderdeel van dit stelsel was de landweer op de grens van Westerveld en Ooststellingwerf, tussen Elsloo en Zorgvlied. Mogelijk was deze landweer al vóór de Tachtigjarige oorlog aanwezig. Veel prominenter in het landschap aanwezig zijn de overblijfselen uit de Tweede Wereldoorlog. Deze manifesteren zich met name op en rond de Havelterberg en verspreid over de jonge heideontginningen.

3.4.1 Tachtigjarige oorlog

In de Tachtigjarige Oorlog vormde het moeilijk toegankelijke Drenthe een soort bufferzone tussen Salland en Twente in het zuiden en Friesland en Groningen in het noorden. In 1580 koos de stadhouder van de noordelijke gewesten, George van Lalaing (bekend als graaf van Rennenberg; ca. 1550-1581), de zijde van de Spaanse koning Filips II (1527-1598). In het oosten van Drenthe behielden de Staatse troepen wel het overwicht. In 1581 ging Diever in vlammen op. Drie jaar later

Figuur 24. Een geconsolideerd deel van de landweer, begraasd door schapen, 17 augustus 2011 (foto: Steven van der Veen).

in 1584 werden plundertochten en brandschattingen verder aangemoedigd, toen de Staten-Generaal besloot het hele platteland in het oosten van de Republiek *te verwousten, verniellen en de ganselijck bederven*.[79] In het kerspel Diever gingen 57 van de 231 boerderijen in vlammen op, in Dwingeloo zes. Na de verovering van Steenwijk (1592) en Groningen (1594) door de Staatse troepen keerde de rust terug in Drenthe. De afdrachten voor de defensie, de boycot van producten, het afkopen van brandschatting en het herstel na plundering moeten een grote invloed hebben gehad in het economisch leven in de eerste helft van de 17e eeuw.

Tijdens de zogenaamde Munsterse oorlogen (1665 en 1672-1674) kreeg Drenthe het nogmaals te voorduren. In 1665 viel de Munsterse bisschop Bernhard van Galen (later bekend als Bommen Berend) de oostelijke provincie van de Republiek binnen. Ter hoogte van Ommen werden de oprukkende troepen van de bisschop tot stilstand gebracht. Dat de Munsterse troepen de huidige gemeente Westerveld niet bereikten, wil niet zeggen dat de oorlog geheel aan hen voorbij ging.

[79] Bos, 1992, p. 56

Doortrekkende Staatse troepen moesten worden ingekwartierd en van wagens en paarden voorzien. Dit kwam voor rekening van de plaatselijke boeren.[80] Tijdens de Tweede Munsterse oorlog, tijdens het Rampjaar, wisten de troepen van Bommen Berend Drenthe wel te veroveren.

Van de Tachtigjarige Oorlog en de voorgaande oorlogen zijn vrijwel geen duidelijk aanwijsbare elementen in het huidige landschap aan te wijzen. Uitzondering vormt de landweer tussen Elsloo en Wateren, die op de grens van Friesland en Drenthe ligt. Waarschijnlijk is deze tijdens de Tachtigjarige Oorlog opgeworpen om Spaanse troepen te weren. Duidelijk geprofileerde restanten van de landweer in de vorm van greppels en wallen zijn nog in het veld te herkennen (figuur 24).

3.4.2 Tweede Wereldoorlog

Flugplatz Steenwijk

In het najaar van 1942 werd door de Duitsers een verkennend bezoek gebracht aan de omgeving van Havelte.[81] Doel van het aan te leggen vliegveld was Fliegerhorst Leeuwarden te ontlasten. In november 1942 werd begonnen met de werkzaamheden om hier een vliegveld aan te leggen. In 1943 was de aanleg in volle gang. In januari 1944 konden de eerste vliegtuigen opstijgen (figuur 25).

De aanleg van het Duitse militaire vliegveld had een grote invloed op het dorp Havelte en het landschap van de Havelterberg en omgeving. In de jaren 1930 was een groot deel van de Havelterberg nog begroeid met heidevegetatie. Vanuit Wapserveen waren in een opstrekkende verkaveling de laaggelegen heidevelden in het noorden ontgonnen. Iets oostelijker, ten noorden van de Uffelter Vaart, lagen de grote zandverstuivingen het Westerzand en het Oosterzand en rond Holtinge het Holtingerzand en Uffelterzand. Op de lagere delen waar het veenpakket dikker was, werd op kleine schaal turf gestoken en waren petgaten ontstaan. Vanuit de kleinschalige esdorpenstructuur van Havelte en Uffelte in het zuiden, werd het landschap richting de Havelterberg geleidelijk grootschaliger en rationeler van opzet. Op de Havelterberg waren de eerste grootschalige heideontginningen opgezet, herkenbaar aan de rechte verkavelingsstructuur die werd ingevuld met bosvakken en akkerland.

Het landschap dat tot dan toe beperkt ontgonnen was, onderging een ingrijpende transformatie. Er werd een verharde start- en landingsbaan aangelegd, er kwamen rolbanen, hangars en opstelplaatsen voor vliegtuigen. Voor de aanleg werd een deel van de Havelterberg vergraven en er werden woeste heidegronden geëgaliseerd. Om de verschillende diensten en arbeidskrachten te huisvesten werd het dorp Havelte sterk uitgebreid met bebouwing.[82] De Bauleitung Steenwijk die de bouw van het vliegveld coördineerde, was in eerste instantie gevestigd in Overcinge en daarna in Meppel.[83]

---

[80] Linthorst-Homan, 1938, p. 94

[81] Van der Torre, 2004, p. 146

[82] Op basis van materiaal van P. van Aalderen (Ministerie van Defensie) konden de meeste objecten worden gelokaliseerd en weergegeven. Een nadere detaillering en bestudering van historische luchtfoto's is echter wel aan te raden.

[83] Van der Torre, 2004. p. 140

Figuur 25. Een serie luchtfoto's gemaakt door de RAF op 23 maart 1945 geeft een goede indruk van de omvang van de Flugplatz Steenwijk, op de Havelterberg (bron: Royal Airforce).

De eerste startbaan werd aangelegd op de hooggelegen vlakte tussen de Havelterberg en het dorp Havelte die voorheen heide was. Deze Startbahn I was in december 1943 gereedgekomen. Hij werd voorzien van een dubbele laag straatklinkers en voor de drainage werden op 4 m diepte buizen aangelegd, die afwaterden op de Drentse Hoofdvaart. Via vier 12 m brede Rollbahnen, opgebouwd uit klinkers en graszoden, werden de hangars richting de startbaan ontsloten (figuur 26).[84] Deze vliegtuigonderkomens lagen rondom de startbaan: in het noorden tegen de flank van de Havelterberg lagen er negen, in het zuiden zes en oosten nog enkele. Deze Abstellboxen van het type Ypenburg Halle waren omgeven met een 3 m hoge, u-vormige, aarden wal. De Hallen waren met netten gecamoufleerd en opgevuld met heide.[85] Desondanks waren ze vanuit de lucht zeer

[84] Grimm e.a., 2009, p. 179
[85] Grimm e.a., 2009, p. 180

Figuur 26. De voormalige rolbanen zijn na de oorlog behouden en zijn nu een structurerend element op de Havelterberg, 17 augustus 2011 (foto: Steven van der Veen).

goed waar te nemen (figuur 27). De opvallende hangars dienden dan ook vooral als onderhouds- en reparatieplaats van vliegtuigen. Normaal stonden de vliegtuigen op de beter gecamoufleerde Splitterboxen in het noordelijk deel van het vliegveld. Onder leiding van de nazi's verrezen aan de zuidzijde van de startbaan, aan de huidige Nieuwe Ruiterweg, verscheidene dienstgebouwen. Hier stond een verkeerstoren met Gefechtstand, een onderkomen voor de metereologische dienst, de brandweerkazerne en verscheidene werkplaatsen.[86] Ook lagen hier half-ingegraven brandstoftanks en stond er een Würzburg-radar. Bij de huidige Konijnenbergen, tussen de Kerklaan en Perickweg, werd een kazerne gebouwd voor de Duitse RAD (Reichsarbeitsdienst), waar later het Luftwaffepersoneel in kwam. Het gebouw is eind jaren 1940 afgebroken. Aan de Meeuwenveenweg werden drie gebouwen opgetrokken, waarvan het westelijke gebouw werd gebruikt voor het samenstellen van munitie door Luftwaffe-helferinnen. De overige twee gebouwen waren onderkomens voor de helferinnen. Buiten het dorp Havelte lag een Krankenrevier aan de Eursingelaan. Voor de voorziening van voedsel vorderde de Landwirtschaft een grote boerderij aan de Van Helomaweg die werd uitgebreid met gebouwen en een barakkenkamp voor dwangarbeiders.[87]

Voor de aanvoer van bouwmaterialen voor het vliegveld werd een aftakking gemaakt van de spoorlijn Meppel-Steenwijk, die als smalspoor bij Darp zich opsplitste in een noordelijk en zuidelijk lijntje. Ook over de Drentse Hoofdvaart werd materiaal aangevoerd, waarvoor een kade was aangelegd bij café Schenkel bij de Uffeltersluis.[88]

[86] Grimm e.a., 2009, p. 180
[87] Grimm e.a., 2009, p. 180
[88] Grimm e.a., 2009, p. 178

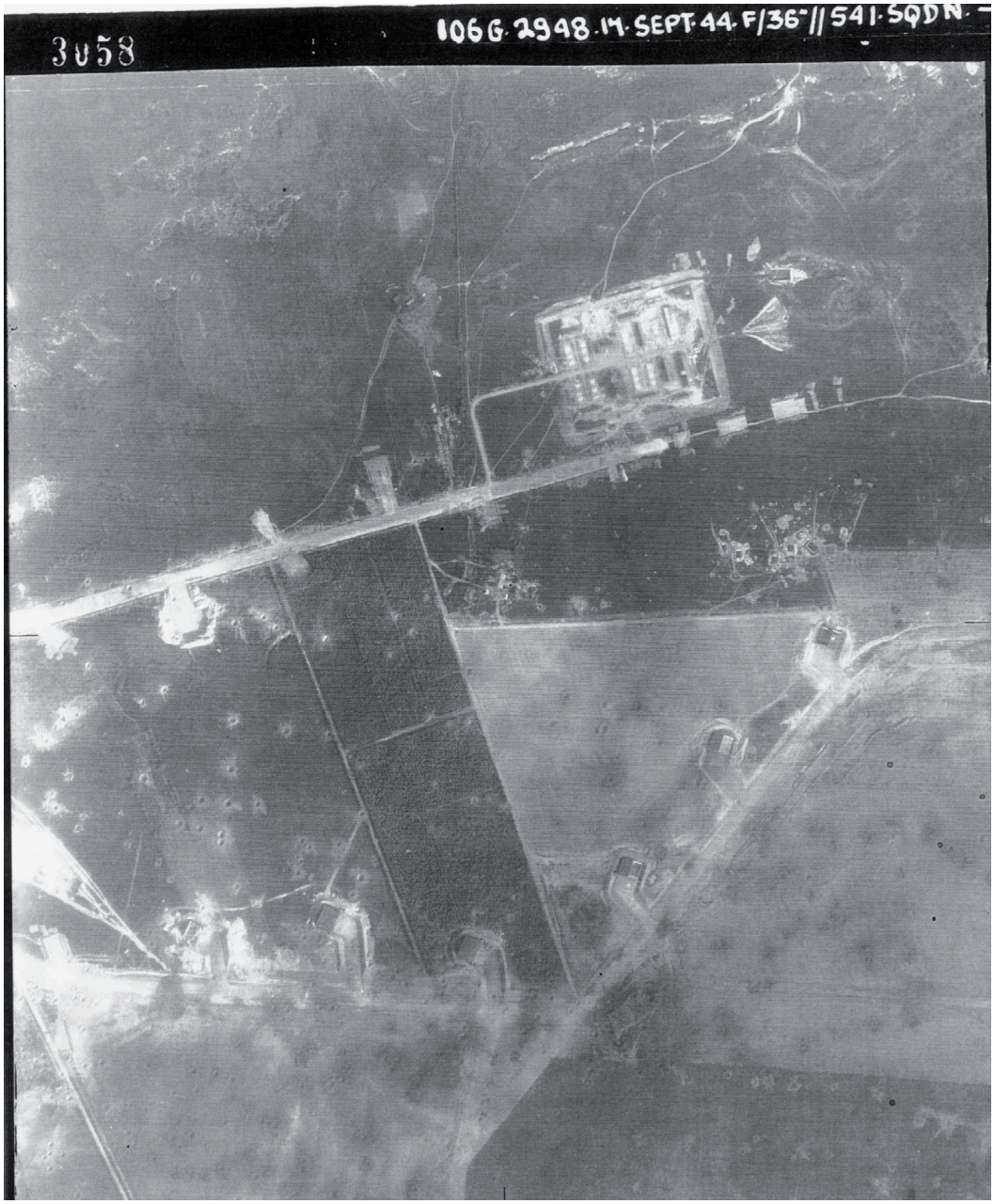

Figuur 27. Abstellboxen van het type Ypenburg Halle, gefotografeerd door de RAF op de dag na het nachtelijke bombardement van 16 op 17 september 1944, waarbij 220 ton brisantbommen op het vliegveld terecht kwamen (bron: Wageningen Universiteit, afdeling Speciale Collecties).

Camouflage speelde een belangrijke rol bij de aanleg van de Duitse militaire vliegvelden. De geëgaliseerde grond werd voorzien van graszoden, die werden gestoken op de lage gronden bij de Drentse Hoofdvaart en in de omgeving van Ruinen.[89] De gebouwen werden opgetrokken in zogenaamde Heimatstil, waarbij zoveel mogelijk gebruik werd gemaakt van lokale materialen en bouwstijlen (figuur 28). De gebouwen werd zo gepositioneerd dat ze aansloten op de plaatselijke ruimtelijke structuur. Om de geallieerden te af te leiden lieten de nazi's twee Scheinflugplätze aan-

[89] Grimm e.a., 2009, p. 178

Figuur 28. Duits hospitaal aan de Eursingerlaan, in Heimatstijl opgetrokken. Opvallend is de dikte van de muren, zichtbaar bij de vensters (foto: Steven van der Veen).

leggen in 1944 bij Diever (ter hoogte van Oude Willem) en tussen Zorgvlied en Wateren.[90] Rondom de Flugplatz lagen ongeveer dertig FLAK-stellingen: plaatsen waar Flugzeugabwehrkanonne konden worden geplaatst.

In de beginperiode werkten er slechts vijftig arbeiders aan het toekomstige vliegveld. Dit aantal groeide in 1943 uit tot 1.500-2.000 personen. In 1944 waren het er zelfs tot 5.600.[91] De aanleg werd uitgevoerd door uiteenlopende groepen Duitsers en Nederlanders. Vanuit Duitsland waren er jongeren uit de Reichsarbeitsdienst, uit Nederland lokale arbeiders en aannemers en mensen die hiermee tewerkstelling in Duitsland wilden voorkomen. Het omvangrijke project was ook een schuilplaats voor onderduikers met vervalste papieren. In 1943 kwamen de eerste dwangarbeiders. Zij waren gedetineerden uit de Rijkswerkinrichtingen Veenhuizen en Groningen. Ook vonden er in de omliggende dorpen en steden razzia's plaats voor het verkrijgen van arbeiders. Ze werden ondergebracht in een barakkenkamp aan de Van Helomaweg.[92] In februari 1944 werd de groep arbeiders aangevuld met joodse mannen uit een gemengd huwelijk. Ze werden gehuisvest in een apart barakkenkamp aan de huidige Hunebeddenweg. In totaal zouden er minstens 500 joodse mannen werken, ondergebracht in vijftig barakken.[93] Eind 1944 werd het kamp afgebroken om ruimte te maken voor de aanleg van een nieuwe start- en landingsbaan.

---

[90] Grimm e.a., 2009, p. 180
[91] Grimm e.a., 2009, p. 178
[92] Grimm e.a., 2009, p. 179
[93] Grimm e.a., 2009, p. 178

Figuur 29. In het huidige reliëf zijn nog duidelijk de wallen rondom de hangars zichtbaar. Slechts in enkele gevallen zijn ze geslecht (foto: Steven van der Veen).

De eerste start- en landingsbaan bleek al snel te kort te zijn voor jachtvliegtuigen en er werd gestart met de aanleg van een langere baan. Deze werd aangelegd in noord-zuidrichting op het Holtingerveld. Door de aanhoudende bombardementen is de aanleg van deze baan nooit voltooid. Eind 1944 werd ook begonnen met de aanleg van een derde baan op de plek van de huidige Hunebeddenweg. Hiervoor werden de hunebedden D53 en D54 gedemonteerd en in een gat in de grond begraven. Ook werd een nieuwe rolbaan met munitiedepots aangelegd. Om het boordgeschut van de vliegtuigen te testen werd een schietbaan aangelegd in het verlengde van de noordoostelijke rolbaan, de huidige Kolonieweg. De wal waar de kogels gestopt werden aan het eind van de schietbaan is na de oorlog geslecht.

De geallieerden waren vrij snel op de hoogte van de aanleg van de Flugplatz. Toen zij de toenemende bouwactiviteiten in 1944 waarnamen werd Flugplatz Steenwijk op de *target list* geplaatst. In 1944 en 1945 werd het vliegveld meerdere malen gebombardeerd of door vliegtuigen onder vuur genomen. In september 1944 vonden er vier aanvallen plaats. Tijdens een van deze aanvallen werd acht ton aan bommen afgeworpen.[94] Twee weken later werd, in de nacht van 16 op 17 september, ter voorbereiding op de operatie Market Garden, 220 ton aan brisantbommen afgeworpen. In maart 1945 vond een tweede zwaar bombardement plaats aan de vooravond van operatie Varsity waarbij getracht werd het Ruhrgebied te veroveren op de nazi's. In deze nacht werden door 114 Amerikaanse bommenwerpers in totaal 271 brisantbommen afgeworpen, waarbij de startbaan volledig werd verwoest. Snel daarna werden alweer pogingen gedaan de startbaan te herstellen.[95]

De aanleg van het vliegveld heeft in grote mate de ruimtelijke inrichting van de Havelterberg bepaald. Vanaf de tweede helft van de 19e eeuw tot de oorlog was er een begin gemaakt met de

[94] Grimm e.a., 2009, p. 182
[95] Grimm e.a., 2009, p. 182

Figuur 30. De plattegrond van het vroegere Arbeitslager tekent zich af in de huidige vegetatie (foto: Steven van der Veen).

ontginning en de aanleg van enkele bossen en wegen. Met de bouw van het vliegveld kwam de verdere ontginning in een stroomversnelling. Hoewel elementen van de Flugplatz tijdens of na de oorlog zijn vernietigd en opgeruimd, zijn enkele elementen en met name de structuur nog duidelijk herkenbaar in de huidige ruimtelijke inrichting. De lange rechte start- en rolbanen die nu als fiets- of wandelpaden in gebruik zijn, zijn hier een goed voorbeeld van. Waar de bodem na de oorlog niet is geroerd door agrarische of stedenbouwkundige activiteiten zijn aan de oppervlakte nog veel resten van elementen zichtbaar. Voorbeelden hiervan zijn de vele bomkraters, de wallen rondom hangars (figuur 29) en de FLAK-stellingen. Waar na de oorlog de heide is teruggekeerd, is de ligging van elementen zichtbaar aan de vegetatieverschillen. Een voorbeeld hiervan is de plek waar het Arbeitslager lag aan de huidige Hunebedweg, waarvan de plattegrond zich nu aftekent in vergraste heide (figuur 30). Ook zijn enkele gebouwen die behoorden tot het vliegveld behouden, zoals het hospitaal aan de Eursingerlaan.

Vliegtuigcrashes

In de laatste jaren van de oorlog nam het aantal bommenwerperformaties dat richting de Duitse steden vloog toe. Drenthe lag onder de aanvliegroutes van de noordelijke Duitse steden. Om de formaties te onderscheppen waren de nazi's al in het begin van de oorlog begonnen met de aanleg van militaire vliegvelden voor jachtvliegtuigen. Boven Drenthe wisten ze meerdere geallieerde vliegtuigen te onderscheppen, maar ze werden zelf ook regelmatig neergehaald door het geallieerde boortgeschut. Op de kaart is de locatie van een aantal van deze crashes weergegeven. Het literatuuronderzoek voor dit onderwerp is niet uitputtend en er zijn vermoedelijk dus meer locaties.

In de zomer van 1943 werd een Duitse jager neergehaald, die neerkwam in de buurt van de Lheeweg. Het toestel is nooit geborgen en zou nog in de veenbodem aanwezig moeten zijn.[96] Op 29 november 1943 stortte na een hevig luchtgevecht tussen Engelse en Duitse jagers een Duits toestel neer op een akker bij het Boterveen bij Eemster. Een jaar half later op 11 januari 1944 stortte bij Dwingeloo een Amerikaanse bommenwerper van het type B-24 Liberator neer.[97] Op15 augustus 1944 ontstond een zeer hevig luchtgevecht tussen terugkerende geallieerde bommenwerpers en jachtvliegtuigen enerzijds en Duitse jachtvliegtuigen aan de andere zijde. Op die dag stortten meerdere vliegtuigen neer. Ten noorden van Oldengaerde kwam een Duits jachtvliegtuig neer.[98] Bij Westermoer in Havelte en tussen Wapserveen en Vledder stortte een Liberator neer. Een jachtvliegtuig kwam neer bij Uffelte, en twee Duitse jachtvliegtuigen in Dwingeloo en Vledder. In de winter van 1945 stortte nog een Engelse jager neer op de Kraloër Heide.

Frieslandriegel

In het laatste oorlogsjaar werden rondom het vliegveld talloze verdedigingswerken aangelegd. In september-oktober 1944 werden ter hoogte van Havelte loopgraven gegraven als onderdeel van de Frieslandriegel ofwel Assenerstellung. Dit was een verdedigingswerk langs de Drentse Hoofdvaart dat bestond uit tankgrachten en loopgraven. De Frieslandriegel moest de verdere opmars van de geallieerden stoppen. In de nacht van 7 op 8 april begonnen de geallieerden operatie Amherst, dat als doel had Drenthe te veroveren. Franse parachutisten werden gedropt op strategische punten zoals bruggen en bij de vliegvelden Leeuwarden, Eelde en Havelte om deze veilig te stellen of uit te schakelen.[99] Als reactie hierop begonnen de resterende Duitse troepen de overgebleven gebouwen op te blazen met van te voren aangebrachte bommen en springlading. Deze explosies gingen door tot en met 12 april en richtten buiten het vliegveld veel schade aan de ruiten van woonhuizen aan.

Joodse werkkampen Vledder, Diever A en B

In de gemeente Westerveld lagen tijdens de Tweede Wereldoorlog drie Joodse Werkkampen. Deze kampen maakten onderdeel uit van zo'n vijftig werkkampen, verspreid over heel Nederland, die door de nazi's werden gebruikt om joodse mannen van 18 tot 65 te isoleren van hun gezinnen in het westen. In januari 1942 werden de joden overgebracht naar deze werkkampen. Bij de oprichting van de kampen maakten de nazi's gebruik van de werkkampen van de Heidemaatschappij. In Vledder en Diever bestonden reeds kampen waar werklozen in het kader van de werkverschaffing te werk werden gesteld. Werkkamp Vledder lag enkele honderden meters ten westen van het dorp, omringd door heide. Het kamp bestond uit enkele houten barakken rondom een grasveld. Het werk bestond uit ontginningsactiviteiten: het graven van sloten en greppels.[100]

De kampen Diever A en B hadden dezelfde opbouw als de andere kampen: houten barakken aan twee kanten met in het midden een grasveld. In kamp Diever B zaten hoofdzakelijk Drentse

---

[96] Smit, 1982, p. 314

[97] Smit, 1982, p. 312

[98] Smit, 1982, p. 317

[99] Grimm e.a., 2009, p. 182

[100] Van der Oord, 2003, p. 7

mannen, in Diever A arriveerden in januari 1942 de eerste joden uit Amsterdam. Ook hier bestonden de werkzaamheden uit ontginningsactiviteiten. De joden verbleven negen maanden in de kampen. Op 2 oktober 1942 werden alle kampen ontruimd en werd iedereen overgebracht naar Westerbork. Tegelijkertijd vonden in de steden razzia's plaats. Voor enkele dagen werden de mannen in Westerbork herenigd met hun gezinnen, waarna ze op transport werden gezet naar de vernietigingskampen Auschwitz en Sobibor.

Na de ontruiming van de werkkampen Vledder, Diever A en B werden ze gebruikt als NAD-kamp, waar Nederlandse mannen tussen de 18 en 23 jaar een onvrijwillige dienstplicht uitzaten. Na de bevrijding van het kamp op 12 april 1945 diende het kamp kort voor de internering van NSB'ers. Hierna werden achtereenvolgens dakloze Arnhemmers en gewetensbezwaarden opgevangen. In de jaren 1970 diende het complex als jeugdinternaat. In de jaren 1980 zijn alle barakken gesloopt, op één na die nu verschillende sportverenigingen huisvest. In 1995 is bij de overgebleven barak een plaquette onthuld ter herinnering aan het joodse werkkamp.

De barakken van Diever A en B zijn in 1946 verhuisd naar Montfort (Limburg) om te dienen als huisvesting van arbeiders bij de wederopbouw van Montfort.[101] Op de plek van de voormalige kampen Diever A en B werd op 2 oktober 2002, precies zestig jaar na de ontruiming, ter herinnering een monument onthuld. Enkele maanden later op 6 januari 2003, precies 61 jaar nadat de eerste joden in Diever arriveerden, werd enkele meters verderop een informatiepaneel onthuld.

Onderduikershol Diever
Om aan de Arbeitseinsatz te ontkomen werd de zomer van 1943 door jonge mannen uit Diever een onderduikershol gebouwd op het landgoed Berkenheuvel. Al snel werd het schuilhol, dat ook wel de Wigwam werd genoemd, onderdeel van het ondergrondse netwerk: het werd gebruikt voor koerierswerk en bood onderdak aan illegalen, vluchtelingen en de bemanning van neergestorte vliegtuigen.[102] Nadat één van de KP'ers was doorgeslagen tijdens een verhoor werd de Wigwam op de ochtend van 22 november 1944 omsingeld door een groep Duitse soldaten. Elf mannen werden opgepakt, waarvan slechts één de oorlog zou overleven. Na de oorlog is het onderduikershol gerestaureerd en voorzien van een plaquette met de namen van de omgekomen mensen.[103] In 1993 is het onderduikershol nogmaals gerestaureerd.

3.5 Havelterberg

Zie tabel 3 voor de dateringen van de in deze paragraaf genoemde geologische en archeologische perioden.

3.5.1 Ondergrond en historisch cultuurlandschap

De Havelterberg maakt deel uit van een reeks stuwwallen die boven het keileem uitsteken aan de zuidrand van het Drents Plateau. De Bisschopsberg en de Havelterberg zijn in aanleg ontstaan als

[101] Van der Oord, 2003, p. 361
[102] Bos e.a., 1992, p.191
[103] Bos e.a., 1992, p. 193

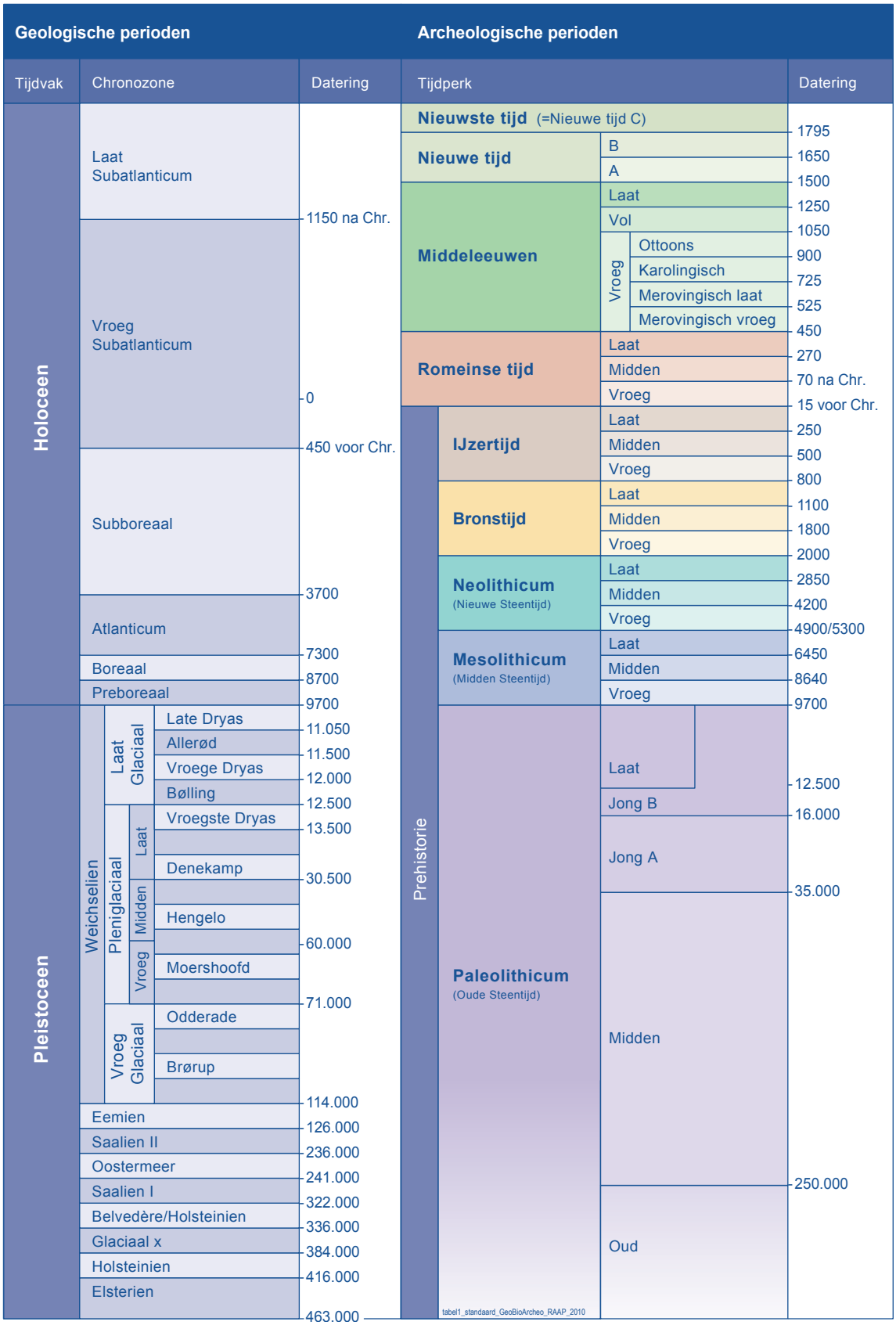

Tabel 3. Geologische en archeologische tijdschaal.

Figuur 31. Gespaard van ontginning: een recente luchtfoto van de heide met vennen ten noorden van Holtinge (bron: Google Earth).

eindmorene van de vroegste landijsfase uit het Saalien, die in een tweede fase is overreden door het oprukkende landijs.[104] Samen met de Woldberg en de stuwwal bij Onna vormen zij de eindmorene van hetzelfde glaciale tongbekken, dat lag op de plek van de huidige Steenwijker Aa. Ten noorden van de stuwwalrug kent het landschap een sterk afwisselend reliëf van stuifduinen en vennen. Dit gebied vormde oorspronkelijk een zijarm van het beekdal van de Oude Vaart of Beilerstroom, die moet worden gezocht op de plek van de Uffelter Vaart. In het relatief droge en koude Pleniglaciaal is zand gaan verstuiven en is dit beekdal overstoven. Voor een groot deel zijn in deze periode de vennetjes, meertjes en dobben ontstaan.[105] Op de zuidelijke flank van de stuwwal liggen de nederzettingen Darp, Schier, Havelte, Holtinge en Uffelte met hun essen. Op de hoogste delen van de stuwwal kon geen nederzetting of es ontstaan vanwege de sterk lemige bovengrond, de aanwezigheid van vele keien en het diepgelegen grondwater. De verschillende nederzettingsnamen op *-holt* (Havelte, Uffelte, Busselte Holtinge, Ettelte en Op ten Holte) herinneren nog aan het hoogopgaande bos dat hier gestaan moet hebben. In de periode waarin de bossen hun naam kregen, werden ze actief gebruikt voor de kap van hout.[106]

Om de weerslag van de landschappelijk ontwikkeling in het huidige landschap inzichtelijk te maken is een verdere specificatie gemaakt van de landschapstypen die in § 3.1 zijn beschreven.

[104] Spek, 2004, p. 188
[105] Jager, 1992, p. 14
[106] Spek, 2004, p. 189

Niet-ontgonnen terreinen

Heide met vennen

Het grootste deel van het gebied ten noorden van de stuwwal wordt ingenomen door onontgonnen heide, die wordt afgewisseld met vennen (figuur 31). In het relatief koude en droge Pleniglaciaal kwam het beekdal dat hier lag droog te staan en kon zand verstuiven. In de uitgestoven vlaktes ontstonden in latere perioden de vennetjes en meertjes. Het veenpakket dat in deze laagtes ontstond, werd tot in de eerste helft van de 20e eeuw op kleine schaal afgegraven voor turfwinning. In enkele laagtes, zoals het Uffelterveen, was het veenpakket zo omvangrijk dat grootschalige exploitatie mogelijk was. Sporen van de turfwinning zijn binnen veel vennetjes nog aanwezig en goed zichtbaar op recente luchtfoto's. De drogere delen tussen de laagtes werden vanaf de 15e eeuw steeds intensiever gebruikt voor het weiden van vee en het steken van plaggen. Hierdoor ontstond het kenmerkende open heideterrein, afgewisseld met boomgroepen. De Tweede Wereldoorlog heeft ook op dit deel van de Havelterberg zijn sporen achtergelaten. Onder andere de resten van één van de startbanen en het werkkamp tekenen zich nog af in de vegetatie en het reliëf.

Heide

Een deel van de stuwwal wordt ingenomen door een omvangrijk heideterrein. In tegenstelling tot de heide ten noorden van de stuwwal, liggen hier geen vennen. Het gebied werd vanaf de Late Middeleeuwen tot in de 19e eeuw gebruikt voor het weiden van vee en het steken van plaggen. Vanaf het dorp Havelte liepen verschillende paden in noordelijke richting over de heide. Dat de heide alleen in gebruik was bij boeren uit Havelte blijkt uit het feit dat de paden abrupt ophielden bij de markegrens.

Jonge heide- en broekontginningen

Es-flankerende ontginningen

Tussen 1850 en 1924 vonden vanuit Holtinge richting het zuidoosten enkele rationele ontginningen plaats. Op de heide werden rechthoekige kavels uitgezet, waarvan de randen werden ingericht als houtwal en daarbinnen in gebruik genomen als weiland.

Voormalige heide, nu bos, voor 1924

In de periode 1832-1924 nam door veranderingen in de agrarische bedrijfsvoering de begrazingsdruk af en kon op enkele plaatsen bos ontstaan. Dit vond met name plaats rondom de met eikenstrubben beplante esrand van Holtinge. Omdat er geen sprake is van een rationele bosaanplant, is onbekend of dit bos is aangeplant. Vermoedelijk is het bos ontstaan door het opschieten van zaailingen.

Voormalige heide, nu bos, na 1924

Ook in de periode na 1924 is het bosareaal toegenomen ten koste van de oppervlakte heide. Dit vond vrijwel geheel op spontane wijze plaats door het kiemen van dennenzaad na inwaaiing. Dit heeft zich met name aan de randen van het heideareaal voorgedaan, waardoor de visuele relatie

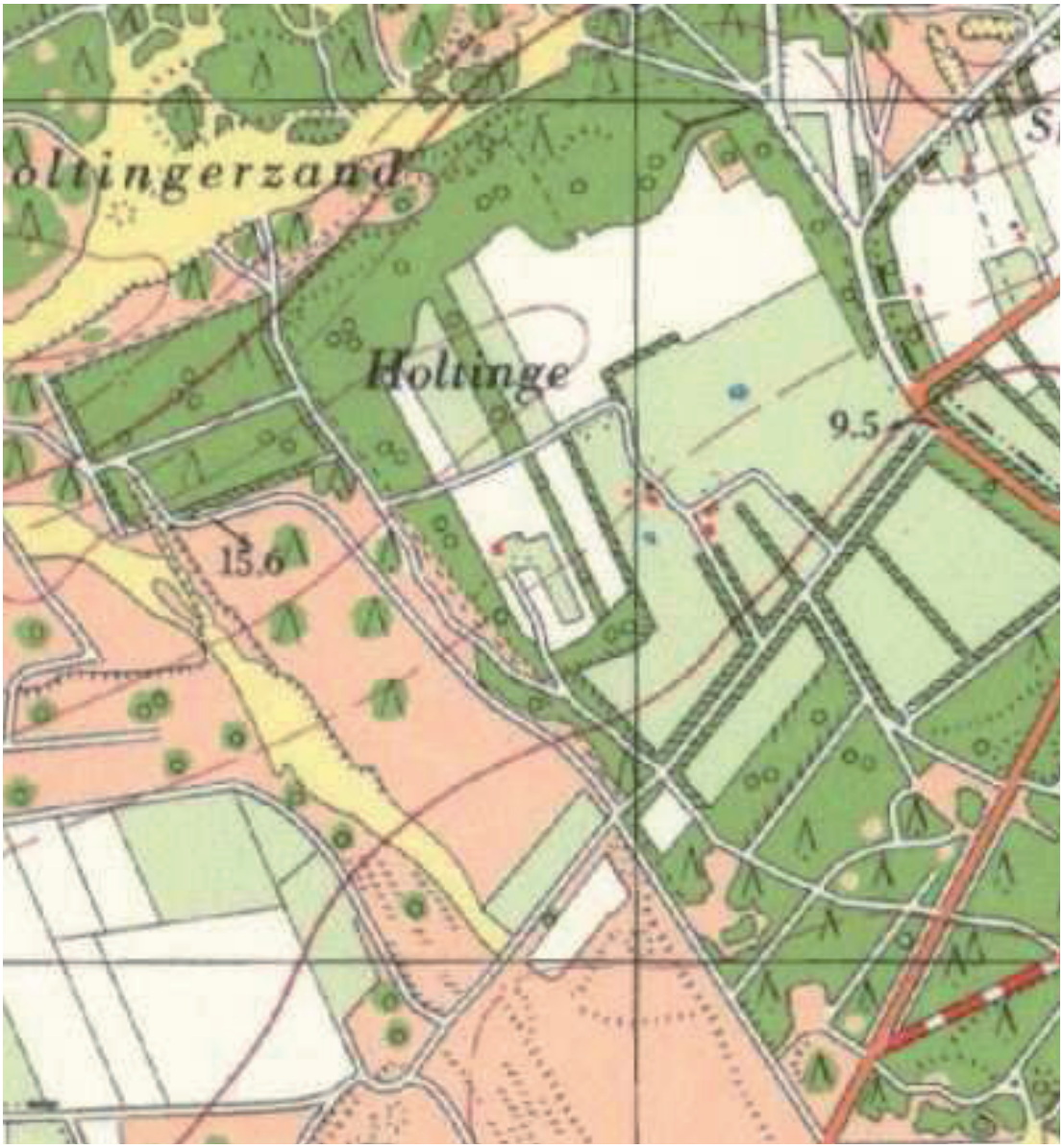

Figuur 32. Op deze historische topografische kaart uit 1961 is de rationele verkaveling van het gemeentebos ten westen van het woord Holtinge en in het zuidoosten van de afbeelding duidelijk zichtbaar (bron: www.watwaswaar.nl).

met de omgeving werd beperkt. Dit landschapstype herbergt veel sporen uit de Tweede Wereldoorlog, waaronder de wallen rondom de hangars en enkele rolbanen.

Rationele bosaanplant op heide, nu bos, voor 1924

Tot het midden van de 19e eeuw was de Havelterberg vrijwel geheel vrij van opgaande bomen en hoofdzakelijk begroeid met heidevegetatie. Na veranderingen in de agrarische bedrijfsvoering aan het eind van de 19e eeuw verloor de heide haar functie en werd aantrekkelijk om te beplanten met bossen. Vanaf omstreeks 1890 tot in de jaren 1920 werden, in de laatste jaren vooral in het kader van werkverschaffing, zogenaamde gemeentebossen aangelegd (figuur 32). De rationele structuur met lange rechte paden en vierkante bosvakken is kenmerkend voor laat-19e-eeuwse bos-

aanplantmethoden. De nu nog resterende bossen van dit type zijn enkele van de weinige overblijfselen van de laat-19e-eeuwse ontginningsstructuren die in de Tweede Wereldoorlog vrijwel zijn weggevaagd.

Rationele landbouwontginning, relatief droog
Vanuit Havelte is aan het eind van de 19e eeuw getracht de heide te ontginnen. Hierbij werd in een opstrekkende verkaveling de heide ontgonnen. Met de aanleg van het vliegveld in de Tweede Wereldoorlog werd deze ontwikkeling abrupt afgebroken en werd de planmatige inrichting van de Flugplatz over het gebied uitgerold. Na de oorlog werd de Havelterberg onderzocht door Stiboka op bodemgeschiktheid voor de landbouw.[107] Hierin kwam het zuidelijk gebied naar voren als geschikt voor de landbouw. Hierna is het gebied ingericht als landbouwgebied, dat momenteel gekenmerkt wordt door een open graslandgebied.

Kampontginningen met plaatselijk essen
Bouwlandkamp
In het uiterste zuiden van de Havelterberg lag de Meerkamp, een relatief kleine bouwlandkamp die al voor 1832 in gebruik was. Met de aanleg van de Flugplatz is deze langgerekte bouwlandkamp verdwenen. Momenteel resteert er niets meer in het landschap dat aan de Meerkamp herinnert.

Es
Op de zuidelijke flank van de Havelterberg ligt de buurtschap Holtinge. Aan de noordzijde van de nederzetting ontstond in de Middeleeuwen een open akkerbouwgebied, dat werd omsloten door een strubbenbos.

Es, strubbenbos
Rondom de es van Holtinge bevindt zich een strubbenbos. Vermoedelijk is dit een restant van een omvangrijker bos, dat door overbegrazing en houtkap is verdwenen. Door het resterende bos intensief te benutten als hakhout kon dit bos zich ontwikkelen tot een indrukwekkende verzameling knoestige en kronkelige eiken.

Huisweide
Direct rondom het erf van Holtinge lag een aantal percelen dat in de 19e eeuw dienst deed als weidegrond. De kavels werden opgedeeld door houtsingels. Vermoedelijk werden de weides gebruikt voor het weiden van rundvee en schapen.

Voormalig stuifzand, nu bos
Het zand dat in het Pleniglaciaal was uitgeblazen, kwam door de overwegend westelijke wind aan de oostzijde van de laagtes terecht. In enkele gevallen ontstond een aaneengesloten pleistoceen stuifzandgebied dat in het Holoceen door begroeiing werd geconsolideerd. Door intensieve beweiding en het steken van plaggen vanaf de 15e eeuw kwam dit stuifzand weer aan de oppervlakte te liggen waardoor de wind er nogmaals vat op kreeg. Hierdoor ontstonden de grote zandverstuivingen, het Holtingerzand en het Westerzand. Vanaf het midden van de 19e eeuw werden er pogin-

[107] Egberts, 1946

Figuur 33. Hunebed D53, gelegen op de Havelterberg, 17 augustus 2011 (foto: Steven van der Veen).

gen ondernomen het stuifzand vast te leggen door de aanplant van dennen. Dit gebeurde met het oostelijk deel van het Westerzand. Het westelijk deel en het Holtingerzand zouden pas vanaf de jaren 1960 door natuurlijke opslag beplant raken.

Actief stuifzand

Op enkele plaatsen binnen het Westerzand en Holtingerzand hebben dennen geen kans gezien op te schieten en is het stuifzand actief gebleven.

3.5.2 Prehistorie

In het Midden Paleolithicum werd de Havelterberg vermoedelijk alleen in de zomermaanden van de warmere perioden bezocht door mensen. Uit de periode van het Jong Paleolithicum zijn archeologische vondsten bekend die wijzen op een meer frequente aanwezigheid van mensen. Nabij het Uffelterveen zijn veel vuurstenen werktuigen gevonden, waaronder klingschrapers, krombekstekers en steelspitsen, die wijzen op een kampement.[108] Ook in het Holtingerzand en verspreid over de rest van de Havelterberg zijn vuursteenvindplaatsen bekend. Uit het Mesolithicum zijn vondsten bekend op een hoog opgewaaide dekzandrug om de Doeze. Aan de oostkant zijn bewoningssporen opgegraven, zoals haardkuilen. Ook in het Holtingerzand en de voormalige schietbaan bij het Holtingerbroek zijn vondsten gedaan.

Trechterbekercultuur

De Trechterbekercultuur (gewoonlijk afgekort als TRB; 4350-2700 voor Chr.) heeft een grote invloed gehad op het Drentse landschap. Dit kwam naast de toename van de bevolking ook door de manier van landgebruik. Deze gehanteerde landbouwmethode, waarbij delen van bossen werden opgeruimd om ruimte te maken voor beweiding en akkerland, heeft het Drentse landschap voor het eerst een half-open karakter gegeven. De bevolking van het Midden Neolithicum gaf de voorkeur aan hoge dekzandruggen, drooggelegen erosiegebieden en goed ontwaterde beekdalflanken. Ook was de nabijheid van beken of waterhoudende vennen van belang. De droge flanken van de Havelterberg met de overgang naar het vennengebied in het noordoosten passen goed in dit beeld. Deze vennen waren in die periode waarschijnlijk open water en nog niet dichtgegroeid met veen.[109] De megalithische graven (hunebedden) zijn te vinden op de randen van de keileemplateaus, waar de keien door erosie aan de oppervlakte waren geraakt (figuur 33). De vindplaatsen van de TRB-cultuur concentreren zich binnen de stuwwal met name in de oostelijke helft.

In het Laat Neolithicum concentreerde de bewoning zich op minder plaatsen en werd de omgeving intensiever gebruikt, waardoor het landschap nog opener werd. Aaneengesloten bossen bestonden echter nog wel. De grootschalige verdwijning van de bossen zou pas in de Bronstijd plaatsvinden.[110]

In de loop van de IJzertijd liepen grote delen van Drenthe leeg. Waarschijnlijk was het landbouwareaal zo verschraald dat men opzoek ging naar betere leefgebieden langs de noordelijke kuststrook. Het is aannemelijk dat 60-70% van de nederzettingen verlaten werd. Uit de continuïteit die uit archeologische vondsten blijkt, valt op te maken dat deze leegloop grotendeels aan het zuidwesten van Drenthe voorbij moet zijn gegaan.[111] De achterblijvers konden na de introductie van de keerploeg ook de meer leemrijke gronden bewerken. Deze gronden lagen onder andere op de zuidelijke flank van de stuwwalrug, ongeveer tussen Schier en Holtinge. Hier tekenen zich dan ook in het reliëf de resten zich af van een Celtic field. Bij de aanleg van de Flugplatz Steenwijk is een groot deel van deze walletjes afgegraven en/of geëgaliseerd.

---

[108] Jager, 1992, p. 23

[109] Spek, 2004, p. 130

[110] Spek, 2004, p. 131

[111] Aalbersberg, 2010, p. 25

Uit de Romeinse tijd zijn weinig archeologische sporen bekend. Mogelijk liggen ze verborgen onder de es van Holtinge. In de loop van de Vroege Middeleeuwen verplaatste de bewoning zich richting de lager gelegen dalranden en ontstonden de nederzettingen Hesselte (het vroegere Darp) en Uffelte.[112] Later stichtte men de nederzetting Holtinge en kwam de bewoning terug op de stuwwalrug.

3.5.3 Middeleeuwen en Nieuwe tijd

In de Vroege Middeleeuwen moet de Havelterberg weer grotendeels verlaten zijn. In deze periode ontstonden de nederzettingen langs de beekdalen. De vele namen met *holt* in de omgeving wijzen er op dat een deel van de stuwwal of zijn omgeving nog bedekt was met opgaand bos, waarin gekapt werd om aan timmerhout te komen.[113] De eerste nederzettingen die weer op de Havelterberg voorkomen, zijn onder andere Holtinge en Schier. Door beweiding met schaapskuddes en intensief hakhoutbeheer degradeerden de oude holten tot heide of tot zogenaamde strubbenbossen. Deze karakteristieke bosvorm ontstond doordat jonge eikentelgen steeds opnieuw aan de bovenkant werden afgevreten waardoor op den duur zeer knoestige en kronkelige eiken ontstonden.[114] Slechts rondom de essen van Schier en Holtinge wisten deze strubbenbossen zich te handhaven. Deze smalle stroken eikenbos zijn nog steeds aanwezig.

Het westelijk deel van de stuwwalrug kreeg in de loop van de Vroege Middeleeuwen een belangrijke rol in de geschiedenis van Drenthe. Door een schenking van de Duitse keizer Hendrik III was het graafschap Drenthe in 1046 in handen gekomen van de Utrechtse bisschop Bernold. Eenmaal in de vier jaar kwam de bisschop naar Drenthe om de kerkelijke rechtspraak te houden. Het met hoogvenen omringde Drenthe kon slechts op enkele plaatsen worden binnengetreden: bij Coevorden en de stuwwal bij Havelte. Op deze plek, die de naam Bisschopsberg zou krijgen, werden de bisschoppen tot heer of graaf van Drenthe uitgeroepen. In 1456 werd hier bijvoorbeeld David van Bourgondië ingehuldigd. Ook werden er Statenvergaderingen of landdagen gehouden.[115] De exacte locatie van deze bijeenkomsten is tot op heden niet achterhaald.

In de 12e en 13e eeuw kwamen de Groningers en Drenten meerderde malen in opstand tegen de bisschop omdat zij de bisschoppelijke beden en tienden niet wilden afdragen. Om deze opstanden te onderdrukken en de orde te herstellen, stuurde de bisschop zeven jaren achtereen een leger naar Drenthe. Het bekendste treffen vond plaats in 1227 bij de plaats Ane waar het leger van de bisschop Otto II van Lippe werd verslagen en hijzelf in de strijd omkwam. Zijn opvolger Wilbrand van Oldenburg wist na een slag op Bisschopsberg de bisschoppelijke orde te herstellen.

3.5.4 Ontginningen rond en op de Havelterberg 1600-1940

De noordelijke flank van de Havelterberg behoorde toe aan de buurtschap Wapserveen, een lintdorp dat was ontstaan als veenontginning. Vanuit het noorden was een opstrekkende verkave-

[112] Jager, 1992, p. 31.
[113] Ter Laak, 2005
[114] Spek, 2004, p. 194
[115] Waterbolk, 1934, p. 27

ling uitgezet tot de voet van de stuwwal in het zuiden. Tot aan de Tweede Wereldoorlog waren de meest zuidelijke delen nog in ontginning.

Net ten noordoosten van de stuwwalrug lag een serie met veen gevulde vennen, waaronder het Uffelterveen. Door de aanleg van de Uffelterboervaart kon in 1797 een begin gemaakt met de ontginning van dit ven. De vaart ontwaterde de vennen, zodat het veen kon worden gewonnen en afgevoerd via dezelfde vaart. In de kleine veenkolonie ontstond een nederzetting van enkele huizen, zoals te zien is op het kadastraal minuutplan van 1832.[116] In 1867 moet de rol voor grootschalige exploitatie van het Uffelterveen zijn afgenomen, want de vaart werd niet meer onderhouden en is vervallen.[117] Op RAF-luchtfoto's uit najaar 1944 en voorjaar 1945 zijn duidelijk de petgaten als relict van de vervening zichtbaar. Deze beperken zich niet tot de vennen rondom de Uffelterboervaart; ook de vennen daaromheen zijn al op kleine schaal verveend.

De huidige Van Helomaweg die de Havelterberg voor een groot deel ontsluit, is in 1770 aangelegd als zandweg van Havelte naar Westerbeeksloot, via Wapserveen. In 1911 werd het tracé verder rechtgetrokken en bestraat.[118]

Tot in het midden van de 19e eeuw bestond de stuwwal vrijwel geheel uit heidevelden, met uitzondering van de landbouwenclaves en stuifzanden. Tegen het eind van de 19e eeuw begon de rol van de heidevelden in de agrarische bedrijfsvoering af te nemen en werd het steeds meer als nutteloos gebied gezien. Door deze te beplanten met bos konden ze weer nuttig worden gemaakt. Onder toezicht van de toenmalige directeur van de Gerard Adriaan van Swieten-Boschbouwschool in Frederiksoord, die zes jaar daarvoor was opgericht, werd in 1893 begonnen met het ontginnen en beplanten van de heide.[119] Hierbij werd de in Frederiksoord beproefde formule om werklozen in te zetten gehanteerd. Dit keer ging het niet om paupers uit de grote steden, maar arme gezinnen uit de gemeente zelf die 's winters zonder werk zaten. In de laatste jaren van de 19e eeuw werd 30 ha bos aangeplant, dat eigendom werd van de gemeente en de naam Gemeentebossen kreeg. Om de grote werkeloosheid in de jaren 1920 te lijf te gaan, kocht de gemeente meer heidevelden om te laten ontginnen. De werkzaamheden werden onder toezicht van de Nederlandsche Heidemaatschappij uitgevoerd door werkloze arbeiders.[120]

3.5.5 Inrichting als Flugplatz

In de oorlogsjaren onderging het landschap van de Havelterberg een ingrijpende ruimtelijke transformatie. In 1943-1945 werd op de Havelterberg door de nazi's de Flugplatz Steenwijk ingericht. Het militaire vliegveld was bedoeld om jachtvliegtuigen te stationeren die geallieerde bommenwerpers die richting de Duitse steden vlogen, moesten onderscheppen. Het vliegveld is in het najaar van 1944 en voorjaar 1945 zwaar gebombardeerd, waardoor het slechts enkele weken heeft kunnen functioneren. Bij de aanleg werd alleen op een hoog schaalniveau rekening gehouden met

[116] Kadastraal minuutplan, Havelte, sectie D, blad 03
[117] Gerding, 2003, p. 823
[118] Waterbolk, 1934, p. 32
[119] Waterbolk, 1934, p. 30
[120] Waterbolk, 1934, p. 35

de landschappelijke ondergrond. De stuwwal bood een stabiele ondergrond voor de zware vliegtuigen en de bossen een goede camouflage voor de bouwwerken. Op een lager schaalniveau werd nauwelijks rekening gehouden met de aanwezige structuren. Plaatselijk reliëf werd plat geschoven, bossen werden gekapt, en hunebedden verdwenen in gedemonteerde staat onder de grond. Ook de Havelterberg zelf werd voor een deel vergraven.

Een uitgebreide beschrijving van deze periode en de invloed op het landschap is opgenomen in § 3.4 van dit rapport.

3.5.6 Havelterberg als toeristische trekpleister

Vanaf het einde van de 19e eeuw heeft het romantische beeld van het Drentse esdorpenlandschap een dominante rol gekregen in de beeldvorming van Drenthe. De oorsprong van dit beeld ligt in de eeuwen daarvoor. In de 17e eeuw speelde het Drentse landschap nog nauwelijks een rol in de schilderkunst en literatuur. Uitzondering hierop was de dichteres Titia Brongersma, die in 1685 een opgraving uitvoerde bij het hunebed van Borger en enkele gedichten schreef over het landschap. Hierin werd het Drentse landschap vooral vanuit de Hollandse renaissance belicht, namelijk als een arcadisch landschap met kabbelende beekjes en liefelijke bossen. De monumenten en oudheden werden vergeleken met die uit Egypte, Griekenland en Rome.[121]

Uit de 18e en 19e eeuw zijn meerdere reisverslagen bekend, onder meer van Cornelis Pronk, diens opdrachtgever Andries Schoemaker, Van Lennep en Van Hogendorp. Pronk en Schoemaker schonken aandacht de kwaliteit van wegen, de begroeiing en het boerenland, maar bovenal aan de gecultiveerde omgeving van landgoederen en buitenplaatsen.[122] Deze waren een toonbeeld van harmonie, gecultiveerde natuur en christelijke beschaving. Over het omliggende land waren zij, net als Van Lennep en Hogendorp een eeuw later, ronduit negatief. De rulle wegen, de schrale bodem, de vele zandverstuivingen en de stilte riepen vooral negatieve associaties bij hen op.

Ook in de renaissancistisch-nationalistische geschiedschrijving bleef Drenthe onderbelicht, mede omdat deze geschiedenis niet aansloot bij de geschreven bronnen uit de Oudheid. In de Verlichting nam de aandacht voor de natuur en natuurwetenschap toe. In de eerste helft van de 19e eeuw waren het nog vooral wetenschappers die zich hiertoe aangetrokken voelden. Later in die eeuw wilde ook de gegoede burgerij de oudheden zien waarover zij gelezen hadden.[123] Ook in de schilderkust kwam er steeds meer aandacht voor de ongerepte natuur, waarbij vanaf 1860 steeds vaker het Drentse landschap als onderwerp werd gekozen. Groepjes kunstenaars reisden door Drenthe om het esdorpenlandschap vast te leggen. Aan het eind van de 19e eeuw verschoof de aandacht van het landschap naar het boerenleven en werden landarbeiders en boeren vastgelegd op papier en linnen. Hierbij werd het landleven soms eenzijdig vanuit idyllisch oogpunt bekeken.

De toename van de aandacht onder wetenschappers en kunstenaars breidde zich in de tweede helft van de 19e eeuw uit naar de gegoede burgerij. Om het landschap en de bevolking op de

[121] Spek, 2004, p. 56
[122] Spek, 2004, p. 56
[123] Spek, 2004, p. 65

schilderijen te kunnen bereiken, was een goede ontsluiting van de provincie een belangrijke voorwaarde. De eerste spoorlijn die tot vlakbij Havelte reikte, liep van Zwolle naar Meppel en werd in 1867 in gebruik genomen. Vanaf daar reed er vanaf 1916 een stoomtram naar Smilde, die onderweg stopte te Havelte. Toen deze lijn in 1933 werd opgeheven, werd haar taak overgenomen door de Drentsche Autobus-onderneming.[124] Vanaf de eeuwwisseling werd ook de fiets, die rond die tijd gemeengoed werd, toegevoegd aan dit rijtje vervoermiddelen. Aan het eind van de 19e eeuw verschenen dan ook de eerste routes door Drenthe op wandel- en fietsroutekaarten.

Rond 1900 had het toerisme nog een sterk elitair karakter, maar dit veranderde vrij snel daarna. De toegenomen vrije tijd onder de arbeidersbevolking en de verbeterde toegankelijkheid van vervoersmiddelen zorgden ervoor dat het Drentse landschap ook voor andere sociale klassen bereikbaar was. In de jaren 1930, toen het massatoerisme op gang kwam, begon de stille heide en de ongerepte natuur steeds meer als beeldmerk te functioneren voor Drenthe. Na de introductie van de kunstmest hadden ze hun functie in de agrarische bedrijfsvoering verloren. Met de grootschalige bebossingen werden deze woeste gronden weer nuttig gemaakt. Tegelijkertijd nam de aandacht voor de natuurwaarde ervan toe. Gemeentesecretaris A. Waterbolk vatte deze ontwikkeling van perceptie in 1934 in een treffende bewoording: *Betreuren wij eenerzijds het verdwijnen van groote complexen heide, anderzijds valt het toe te juichen, dat op deze wijze werk kan worden verschaft, dat toch in de toekomst vrucht zal afwerpen. Bovendien zijn er in de gemeente - gelukkig - honderden Hectares woeste grond te vinden, die wel steeds als "natuurreservaat" zullen blijven liggen, omdat zij als cultuurgrond ongeschikt zijn.*[125]

Vanaf de jaren 1930 werden er organisaties opgericht om de provincie te promoten bij de stedeling. De Provinciale Vereniging voor Vreemdelingenverkeer, de ANWB en de KNAC speelden hier een belangrijke rol in. Door de grote afstand ten opzichte van de steden richtte men zich op meerdaags verblijf. Geënthousiasmeerd door foto's op ansichtkaarten trokken mensen de steden uit, de heide op. Om van deze natuur te kunnen genieten, legde de ANWB in de jaren 1930 verscheidene wandel- en fietspaden aan. Dit netwerk van paden reeg de Drentse landschappelijke hoogtepunten aaneen. Over de huidige Hunebeddenweg werd een 'wandelweg' aangelegd, die de toerist langs de hunebedden, over de uitgestrekte glooiende heidevelden, naar het Holtingerzand voer. Ook voor de student bood het Drentse landschap een aangename afleiding van de geestelijke arbeid. In de zomer van 1931 wisten de gemeente Havelte, de ANWB en de studentenorganisatie *Studentenhulp Studiose Iuvare Delectumar* (S.I.D.) hun verschillende doelstellingen bijeen te brengen in de aanleg van het Studentenpad, later Studentenkampweg: een toeristisch rijwielpad tussen Havelte en Holtinge, aangelegd door studenten en gefinancierd door gemeente en ANWB.[126] Een jaar daarvoor was door de Arbeiders Jeugd Centrale (A.J.C.) op de rug van de Havelterberg het Hunehuis gebouwd, bedoeld om jongeren uit de noordelijke provincies hun vakantie in natuur te laten doorbrengen. Naast de toeristisch-recreatieve voorzieningen die door landelijke organisaties werden aangelegd, probeerden ook lokale ondernemers te profiteren van de toegenomen aan-

[124] Waterbolk, 1934, p. 69
[125] Waterbolk, 1934, p. 35
[126] Waterbolk, 1934, p. 44

dacht voor het landelijk gebied. In 1933 werd aan de Van Helomaweg tegenover de Hunebeddenweg het theehuis Faken geopend, dat nog steeds bestaat als Theehuis 't Hunebed.

Na de Tweede Wereldoorlog kwam er steeds meer aandacht voor de Drentse natuur en verdween het eigene van de landsstreek naar de achtergrond. In de jaren 1950 kocht de gemeente na veertig jaar van afwezigheid een nieuwe schaapskudde. Een belangrijke reden hiervoor was dat deze paste in het folkloristische plaatje van de Drentse natuur dat de toerist graag zag.[127]

3.6 Verantwoord gebruik van de kaartbijlagen

De hoeveelheid informatie die geïnventariseerd is, maakt het niet gemakkelijk om alle informatie op één papieren kaart weer te geven. De bijgevoegde kaartbijlagen laten daarom soms puntenwolken zien, waarbij de precieze plek van elk symbool niet duidelijk te herkennen is en het ene symbool soms achter het andere schuilgaat. Voor een verantwoord gebruik op perceelsniveau raden wij daarom altijd aan de gegevens in het digitale GIS te raadplegen.

[127] Lutterop, 1972, bijschrift fotonr. 13

4 Aanbevelingen

4.1 Algemene aanbevelingen

Behoud of versterk contrasten in het landschap
Elk landschapstype heeft zijn specifieke kenmerken, samenhangend met de context en periode waarin het is ontstaan. Essen worden gekenmerkt door hun openheid en de aanwezigheid van strubben eromheen, de rationele landbouwontginningen door het ontbreken van bebouwing en opgaand groen. In de moderne agrarische bedrijfsvoering zijn deze contrasten soms vervaagd en zijn de grenzen tussen de historische landschapstypen onduidelijk geworden. Stimuleren van specifieke ingrepen, zoals het aanplanten van inheems groen in de vorm van singels waar dat eigen is aan het landschap, is een manier van het geven van positieve stimulansen aan het landschap.

Benut cultuurhistorische waarden bij ontwikkelingen
Nieuwe ruimtelijke projecten worden veel aantrekkelijker wanneer er kenmerken van het plaatselijke landschap worden gebruikt dan wanneer het wordt ingericht als ‘neutraal’ project dat feitelijk overal in Nederland te vinden is. Let op de karakterisering van de omliggende landschapstypen. Maak gebruik van (het verloop van) wal- en houtsingelstructuren, bestaande wegenstructuren, etc. Recreatieparken kunnen op die manier beter worden ingepast in hun (kwetsbare) omgeving. Kijk of je vanuit de kenmerkende nederzettingsstructuur kunt komen tot een nieuwe vorm van nederzettingen in plaats van opnieuw een woonwijk tegen een bestaande kom te plakken en daarmee het dorp verder te vervreemden van zijn omgeving. Het plannen van een ‘nieuw dorp’ behoort tot de mogelijkheden, zoals dat ook met Darp is gebeurd.

Breng cultuurhistorie in in planprocessen
Cultuurhistorie kan een discipline zijn om de kwaliteit en identiteit van een gebied bij gebiedsontwikkeling te versterken. Niet alleen voor de intrinsieke cultuurhistorische kwaliteiten is een vroege inbreng van cultuurhistorici waardevol, maar ook voor de toeristische en zelfs economische potenties. Het is raadzaam een cultuurhistoricus met affiniteit voor planvorming mee te laten lopen in het verdere planningsproces. Aan een cultuurhistoricus kan bijvoorbeeld gevraagd worden om vooraf-gaand aan de specifieke invulling van een ruimtelijk voornemen (woningbouw, landinrichtingsprojecten) een document met een verdieping van de inventarisatie met daarbij ‘handreikingen voor ontwerp en inrichting’ op te stellen. Hiervan kan de landschapsarchitect of stedenbouwkundige vervolgens dankbaar gebruik maken en op deze manier kan de ontwerpende partij ‘bouwen’ met zorgvuldige aandacht voor cultuurhistorie en landschap. Een dergelijk document is tevens nuttig bij het opstellen van randvoorwaarden van ruimtelijke ingrepen in structuurvisies. Hiermee kan de gemeente vooraf eisen stellen aan een commerciële partij die een plan wil gaan ontwikkelen.

Dynamiek van je cultuurhistorische bron
De cultuurhistorische waardenkaart is bedoeld als dynamisch product. De resultaten van nieuw onderzoek en nieuwe inzichten over wat cultuurhistorie is, zouden bij een periodieke actualisatie een plek moeten krijgen in de achterliggende database en op de kaart. Op die manier wordt telkens van de meest recente en op dat moment zo volledig mogelijke gegevens uitgegaan.

4.2 Specifieke aanbevelingen

4.2.1 Ruimtelijke inrichting

Impulsen aan essen
Essen vormen op verschillende beleidsniveaus een belangrijk aandachtspunt voor het cultuurhistorisch beleid. Meerdere essen binnen de gemeente Westerveld zijn dan ook bijzonder gaaf bewaard gebleven. In grensgebieden gaat het echter wel eens mis, zeker wanneer er ook nog eens sprake is van de aanleg van moderne infrastructuur. Bij Spier loopt de gemeentegrens langs de autosnelweg A28. De Rijksweg 28 werd bij de aanleg omstreeks 1960 over de es van Spier aangelegd. Het kleine gedeelte van de es dat ten westen van de rijksweg terecht kwam, bleef aanvankelijk nog als landbouwgrond in gebruik. Tussen 1965 en 1975 werd dit gebied alsnog bebost, waardoor de es van Spier abrupt bij de autosnelweg eindigde (of begon, vanuit Westervelds perspectief). Om in elk geval de landschappelijke contrasten te herstellen is het aanbevelenswaardig in overleg te treden met de eigenaar om het westelijke deel van de es van Spier en de middenberm van de A28 te ontbossen en daarmee de zichtrelatie over de es van Spier te herstellen. Als mooie bijkomstigheid wordt daarmee ook de historische relatie tussen de es en de heide van de Kibbelhoek hersteld.

Levend stuifzand
De gemeente Westerveld kent vrijwel geen grotere gebieden met actief of levend stuifzand meer, terwijl open heideterreinen nog wel bestaan. Zowel voor de landschappelijke diversiteit als de biodiversiteit is het aanbevelenswaardig om in een deel van de voormalige stuifzanden weer wat openheid aan te brengen. Uiteraard dienen karakteristieke vliegdennen daarbij te worden ontzien en is voorzichtigheid met betrekking tot het bodemarchief geboden.

Maatschappij van Weldadigheid
Terecht besteedt de gemeente Westerveld veel aandacht aan de kolonies Frederiksoord en Wilhelminaoord. Juist om het historische beeld van de Maatschappij in zijn volle breedte te kunnen beschouwen, zouden Boschoord en Zorgvlied daaraan toegevoegd moeten worden, dit ondanks het feit dat deze ontginningen niet de status van beschermd dorpsgezicht hebben. Hun ruimtelijke opbouw en historische ontwikkeling is echter zeer nauw met de maatschappij verbonden, voldoende reden om hieraan aandacht te besteden.

Landschapsontwikkelingsplan (LOP)
In opdracht van de gemeente Westerveld heeft Arcadis in 2011 een Landschapsontwikkelingsplan (LOP) voor het gemeentelijk grondgebied opgesteld. Hiervoor zijn geen nieuwe inventarisa-

ties verricht, maar is gebruik gemaakt van de cultuurlandschappelijke kartering uit de Kadernota. Aan elk van deze landschapstype zijn maatregelen gekoppeld die de landschapskwaliteit dienen te versterken. Voor de detailuitwerking van de maatregelen en het meenemen daarin van de cultuurhistorische aspecten is het verstandig ook de cultuurhistorische waardenkaart en de bijbehorende toelichting te raadplegen. Het is bijvoorbeeld interessant dat in het LOP wordt aanbevolen akkerrandenbeheer toe te passen voor de overgang van cultuurland naar natuurgebied en de overgangen te verzachten, terwijl die overgangen in de historische periode soms juist heel scherp waren. Ook voor het nagaan welke delen van de veldontginningen en beekdalen open of juist besloten waren, is raadplegen van de cultuurhistorische waardenkaart nuttig. De kaart maakt in dergelijke landschapskenmerken meer onderscheid dan het LOP en biedt meer historische achtergrondinformatie.

4.2.2 Vervolgonderzoek

Alhoewel met deze studie een stevige basis is gelegd voor het behoud en de ontwikkeling van cultuurhistorisch erfgoed in de gemeente Westerveld, is het vrijwel onmogelijk om op basis van één project álle mogelijke cultuurhistorische facetten te inventariseren en beschrijven. Daarvoor is de thematiek gewoon te breed. Er zijn dan ook voldoende thema's denkbaar die op detailniveau verder uitgewerkt kunnen worden. In het onderstaande worden enkele opties genoemd voor aanvulling van de cultuurhistorische inventarisatie.

Verdiepingsagenda

Om te komen tot een samenhangend idee over de verdere ontwikkeling van de cultuurhistorische waardenkaart en de toepassing daarvan binnen de gemeentelijke organisatie zal allereerst een plan van aanpak moeten worden opgesteld, zodat de aanvullingen ook gericht op een specifiek doel worden uitgevoerd. Uiteraard kunnen er nog vele elementen worden toegevoegd, maar als niet duidelijk is waartoe dat zal dienen, is het weinig efficiënt. Deze verdiepingsslag hoeft niet altijd in één keer voor het hele gemeentelijk grondgebied plaats te vinden. Bij concrete herinrichtingsprojecten, bijvoorbeeld ten behoeve van een toeristische ontsluiting of een recreatiepark, kan er behoefte zijn aan aanvullende cultuurlandschappelijke data op een lager schaalniveau. Het is verstandig deze aanvullende inventarisatie vergezeld te laten gaan van een veldverkenning (indien niet al uitgevoerd) en een advies m.b.t. handreikingen voor ontwerp en inrichting. Op die manier is het mogelijk de cultuurhistorische inhoud en de praktische uitvoering op een gedegen manier met elkaar te verbinden.

Opgaand groen

In het kader van het opstellen van deze cultuurhistorische waardenkaart is beperkte aandacht besteed aan het opgaand groen. Binnen de beschrijvingen van de landschapstypen is hierover het een en ander gemeld en de monumentale bomen en strubbenbossen zijn als elementen op kaart gezet. Maar er ontbreekt dan nog wel het één en ander; lanen, houtwallen, singels en andere historisch-landschappelijk belangrijke bosjes zijn niet meegekarteerd. Hieraan zou bij vervolgonderzoek de nodige aandacht moeten worden geschonken.

Straatmeubilair en andere kleine elementen

Nog meer dan opgaand groen laten de kleine landschapselementen zich lastig inventariseren op basis van een bureaustudie. Alleen wanneer het veldwerk door anderen is gedaan, kunnen de resultaten van de inventarisatie al in een vroeg stadium op de kaart worden geplaatst. Andere zaken, zoals trottoirbanden, straatlantaarns, abri's of bevestigingspunten voor vee tijdens veemarkten (om maar eens een selectie uit een brede variatie aan straatmeubilair te noemen), dienen op basis van veldwerk in kaart te worden gebracht. Het loont de moeite om dit in het kader van reconstructies van de openbare ruimte (herbestratingen, vervanging van rioolsystemen, etc.) inzichtelijk te maken.

Stedenbouw uit de naoorlogse periode

De provincie Drenthe heeft inmiddels een aantal provinciale monumenten uit de periode na 1940 aangewezen. Met name met de historische bouwkunde uit de naoorlogse periode, waarin uitbreidingswijken een belangrijke factor worden, komt ook de stedenbouw om de hoek kijken. Een inventarisatie daarvan voor dezelfde periode levert duidelijk een meerwaarde op.

Verkaveling

Binnen de landschapstypologie is weliswaar wat gezegd over de specifieke verkavelingstypen binnen bepaalde landschappen, maar de kavelgrenzen met historische betekenis zélf zijn niet in een afzonderlijke laag opgenomen. Daardoor kan het bij grootschalige herverkavelingsactiviteiten lastig zijn om te bepalen welke (hoofd)structuurlijnen bepalend zijn en behouden zouden moeten worden. Een aanvullende kartering van deze verkavelingen is derhalve een optie voor vervolgonderzoek.

Toponiemen

Cancrinus verwoordde het belang van toponiemen of veldnamen voor de huidige tijd in 1956 als volgt: *In deze haastige tijd, waarin alles in snel tempo verandert, een tijd, waarin men jaarlijks honderden hectaren nodig heeft voor wegenaanleg, bouwterreinen, recreatieoorden, vliegvelden, sportparken, enz., een tijd, waarin bij de talrijke ruilverkavelingen hele groepen van historische namen letterlijk van de kaart geveegd worden en voortaan niet meer in de volksmond liggen, in deze tijd begint er gebrek aan kernachtige namen te ontstaan voor het benoemen van nieuwe straten, pleinen en woonwijken.*[128] Door het vervaardigen van heldere kaarten met veldnamen van de gehele gemeente wordt een deugdelijke basis gelegd voor straatnaamgeving of naamgeving van andere objecten.

Erfgoed van de Tweede Wereldoorlog

In deze studie is al het nodige aan oorlogserfgoed geïnventariseerd. Er blijkt echter veel meer materiaal 'op de plank te liggen' dat in de digitale bestanden en op de kaart verwerkt kan worden. De gemeente houdt daar een dossier van bij. Onder meer kan op basis van tot nu toe onbekende luchtfoto's heel nauwkeurig ingetekend worden waar de verschillende gebouwen van het Vliegveld Havelte stonden. Daartoe zijn de eerste stappen gezet, maar vergelijking van meerdere luchtfoto's kan meer informatie aan het daglicht brengen.

---

[128] Cancrinus, 1956, p. 115

Inventarisatie en waardering van historische bouwkunst
In het kader van dit project is in samenwerking met historische verenigingen een lijst samengesteld van karakteristieke panden. Een aanvullende veldinventarisatie door een bouw- of architectuurhistoricus zou zinvol zijn om – met een vakinhoudelijke bril – enige vorm van compleetheid na te streven. Een waardering heeft evenmin plaatsgevonden en is aan te raden voor een vervolg. Om die reden is in dit rapport opgenomen dat aan de inventarisatie in de huidige vorm geen rechten kunnen worden ontleend.

4.2.3 Toerisme en recreatie

Alhoewel Drenthe in Nederland zeker een pioniersrol had bij de 'vermarkting' van cultuurlandschap en ook nu nog vooroploopt met de toeristische ontwikkeling van cultureel erfgoed en het historisch cultuurlandschap, blijft een voortdurende focus op nieuwe ideeën erg belangrijk. Daarbij kan enerzijds worden gedacht aan de bekende toeristische hotspots, zoals het dorp Diever, de Maatschappij van Weldadigheid of de beide Nationale Parken, maar tevens op bijzondere nieuwe aspecten. Zo zou, bijvoorbeeld voor de waterrecreatie, de Drentse Hoofdvaart ook als cultuurhistorisch fenomeen nog aantrekkelijker gemaakt kunnen worden. Als lint biedt het bij uitstek een kans voor de ontwikkeling van toeristische initiatieven met cultuurhistorische dimensies, als ware het een parelsnoer met parels (de individuele dorpjes langs het kanaal?). Kijk daarbij ook nog andere kanaallinten in Nederland die voor recreatie worden gebruikt, zoals het Apeldoorns Kanaal op de Veluwe, delen van de Zuid-Willemsvaart (in de kom van Helmond, bijvoorbeeld) en het Kanaal van Deurne en de Helenavaart in de Peel, tussen Griendtsveen en Helenaveen. Een interessante invalshoek daarbij is de toenemende aandacht voor de historie van de techniek en de industrialisatie van het platteland. Bij dit thema, maar bij ook andere thema's, kan gezocht worden naar partners voor de verdere invulling. Bij de Maatschappij gebeurt dit uiteraard al, maar er zijn veel meer thema's mogelijk. De stimulering van de creatieve én de ondernemende sector in deze richting is daarbij aanbevelenswaardig, alsmede de stimulering van initiatieven van de lokale bevolking.

4.2.4 Beleid

Cultuurhistorie en ruimtelijke ordening
Inventariseren is één, maar uiteindelijk gaat het erom dat deze waarden ook in de ruimtelijke ordening worden meegewogen. Het bestemmingsplan staat op het moment in de schijnwerpers als dé manier om dit te doen. Inderdaad kunnen in het bestemmingsplan vlakken, lijnen en punten worden opgenomen waaraan bepaalde beperkingen worden verbonden. Het gaat dan zowel om concrete elementen (een specifiek object) als om gebieden: de beschermde dorpsgezichten of deelgebieden vanuit de kartering van landschapstypen. In het laatste geval zouden bijvoorbeeld de twee oude bossen bij Dwingeloo of één of meerdere essen in aanmerking komen voor het opleggen van bepaalde beperkingen.[129] Een mogelijke bestemmingsplanregel is een verzoek om een nader cultuurhistorisch onderzoek, waarmee de basis gelegd kan worden voor een ontwerp.[130]

[129] Aan de inventarisatie is (nog) geen waardering van de landschapstypen gekoppeld, waardoor we geen lijstje kunnen opgeven van de meest waardevolle deelgebieden.

[130] In Winterswijk is met de eis voor cultuurlandschappelijk onderzoek voorafgaand aan de ontwerpfase al enige ervaring opgedaan.

Daarnaast kan de borging van waarden op andere manieren plaatsvinden. Een dergelijke borging is eigenlijk onmisbaar; het instrument van het bestemmingsplan is niet zaligmakend. De erfgoedverordening en monumentenlijst blijven belangrijk, maar dat geldt ook voor flankerend beleid. Zo kan het terugplanten van verdwenen historische singels in agrarisch gebied niet of nauwelijks via het bestemmingsplan worden afgedwongen, terwijl het via een subsidieregeling wel mogelijk is. Flankerend beleid blijft, zeker voor de gebieden waar niet teveel restrictief maar juist stimulerend te werk moet worden gegaan, van belang.

Gemeentelijke monumenten

De provincie Drenthe is één van de weinige provincies die provinciale monumenten kent.[131] Alleen in Noord-Holland komt dit fenomeen ook voor.[132] Als gevolg hiervan kent Westerveld geen gemeentelijke monumenten, terwijl zij de aanwijzing daarvan wel zelf kan oppakken en daarmee panden kan beschermen, die op provinciaal niveau wellicht te marginaal worden geacht. Dat bij de provinciale monumenten het provinciaal belang voorop is gesteld, blijkt bijvoorbeeld uit de criteria voor de wederopbouwarchitectuur*: het belang van het object/complex/ensemble als bijzondere uitdrukking van een regionale of provinciale culturele, sociaal-economische, maatschappelijke en/of wetenschappelijke ontwikkeling*.[133] Het gemeentelijke belang is daarbij dus niet maatgevend geweest. Dat kan worden ondervangen door een eigen gemeentelijke erfgoedverordening. Inmiddels is Westerveld al stappen in die richting aan het zetten, waarbij mogelijk de provinciale monumenten naar de gemeentelijke lijst worden overgeheveld. Uitbreiding van de lijst is daarbij een optie.

Maatschappij van Weldadigheid

Om begrijpelijke redenen wordt de aandacht voor wat betreft de Maatschappij nu vooral gericht op Frederiksoord en Wilhelminaoord. Daar staat echter tegenover dat het beeld van de Maatschappij in al zijn facetten niet compleet is zonder ook Boschoord, Zorgvlied en zelfs deels Doldersum in het beleid, en zo mogelijk ook de voordracht voor het Werelderfgoed, te betrekken. De desperadokolonies, waarvan Vledderveen binnen de gemeente Westerveld ligt, passen in de ruimere context van de kolonies, en zouden in een bepaalde contextuele rol ook meegenomen kunnen worden.

[131] http://www.provincialemonumentendrenthe.nl/

[132] http://www.monumenten.nl/site/nl-nl/Informatie+over/Provinciale+monumenten.htm

[133] http://www.provincialemonumentendrenthe.nl/index.php?page=cms&sub=showpage&id=32

Literatuur

Aalbersberg, G., 2010. Gemeente Westerveld; een archeologische verwachtings- en beleidsadvieskaart. *RAAP-rapport* 2021. RAAP Archeologisch Adviesbureau, Weesp.

Baas, H. & N. Brand, 2011. 'We zijn als wetenschappelijke discipline onvolwassen gebleven'. Een interview met Jelle Vervloet naar aanleiding van zijn afscheid als hoogleraar historische geografie van het Nederlandse landschap aan de Wageningen Universiteit. *Historisch-geografisch tijdschrift*, 29e jaargang, nummer 2. Matrijs, Utrecht.

Boosten, M. & M. van Benthem, 2009. *Drentse boshistorie in beeld. Een inventarisatie van historische boselementen in Westeinde en het Ooster- en Westerzand*. Stichting Probos, Wageningen.

Bos, J., F.J. Hulst & P. Brood, 1989. *Huizen van stand. Geschiedenis van de Drentse havezaten en andere herenhuizen en hun bewoners*. Boom, Meppel.

Bos, J., A.M.A. Commies, H. Gras, F. Jansen, F.K. Knol & H. Wijnholds, 1992. *Geschiedenis van Diever*. Stichting Het Drentse Boek, Zuidwolde.

Cancrinus, S., 1956. *Dwingeloo, schetsen van verleden en heden*. J.A. Boom & Zoon, Meppel.

Coert, G.A., 1991. *Stromen en schutten, vaarten en voorden. Geschiedenis van de natte waterstaat in Drenthe (1400-1985)*. Boom, Meppel.

Egberts, H., 1946. *Rapport omtrent de bodemgesteldheid van het voormalig vliegveld Havelte*. Stichting voor Bodemkartering, Wageningen.

Gerding, M.A.W., 2003. Encyclopedie van Drenthe. Koninklijke Van Gorcum, Assen.

Gerding, M.A.W. (red.), 2009. *De Canon van Westerveld. Kennismaking met cultuur en historie*. Van Gorcum, Assen.

Gras, H. (red.), 1997. *Achter de Aa. Geschiedenis van Vledder*. Gemeente Vledder, Vledder.

Grimm, P., E. van Loo & R. de Winter (red.), 2009. *Vliegvelden in oorlogstijd. Nederlandse vliegvelden tijdens bezetting en bevrijding 1940-1945*. Boom, Meppel.

Laak, J.C. ter, 2005. De taal van het landschap: pilotproject toponiemen in de Berkelstreek: een verkennend onderzoek naar de bruikbaarheid van geografische namen voor het reconstrueren van de geschiedenis van het Oost-Nederlandse landschap. *Rapportage archeologische monumentenzorg (RAM)* 123. Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek, Amersfoort.

Lutterop, F.H. & T. Thomas, 1972. *Havelte in oude ansichten*. Gemeentesecretarie.

Oord, N. van der, 2003. Jodenkampen. Kok, Kampen.

Schackmann, W., 2006. *De proefkolonie. Vlijt, vaderlijke tucht en het weldadig karakter onzer natie*. Mouria, Amsterdam.

Smit, R., 1982. *Fragmenten uit de geschiedenis van Dwingelo*. Stichting Het Drentse Boek, Zuidwolde.

Spek, Th., 2004. *Het Drentse esdorpenlandschap. Een historisch-geografische studie*. Matrijs, Utrecht.

Torre, J.M. van der, 2004. *Vanaf de Bisschopsberg gezien*. Drentse Historische Reeks 12. Koninklijke Van Gorcum, Assen.

Waterbolk, A., 1934. *Havelte, beschrijving van een interessante en typisch Drentsche gemeente*. Van Gorcum & Comp. N.V., Assen.

Woud, A. van der, 1987. *Het lege land*. Meulenhoff Informatief, Amsterdam.

Overzicht van figuren, tabellen en bijlagen

Figuur 1. Het dorpsschooltje in Lhee, te zien in het Nederlands Openluchtmuseum in Arnhem (bron: travel.webshots.com).
Figuur 2. Ligging van de gemeente Westerveld; inzet: ligging in Nederland (ster).
Figuur 3. Graan op de Eursinger Binnenesch, 17 augustus 2011 (foto: Luuk Keunen).
Figuur 4. Op een luchtfoto is de strokenverkaveling van de veenontginning Wapserveen nog duidelijk herkenbaar (bron: Google Earth).
Figuur 5. Eén van de huisjes in de maatschappij-kolonie Frederiksoord, 14 juli 2011 (foto: Luuk Keunen).
Figuur 6. De relatief natte rationale landbouwontginning van Oude Willem, 17 augustus 2011 (foto: Luuk Keunen).
Figuur 7. Paarse heide op de Havelterberg, 17 augustus 2011 (foto: Steven van der Veen).
Figuur 8. Een boerenerf in de buurtschap Westeinde bij Dwingeloo, 17 augustus 2011. De percelen rondom de boerderij hadden direct praktisch nut voor de bewoners (foto: Luuk Keunen).
Figuur 9. Een beekdal ten zuidoosten van Uffelte, 17 augustus 2011 (foto: Luuk Keunen).
Figuur 10. Eén van de oude landgoedbossen van Oldengaerde, 17 augustus 2011. De poort verwijst naar de historische relatie met de buitenplaats (foto: Luuk Keunen).
Figuur 11. De buitenplaats Oldengaerde bij Dwingeloo, 17 augustus 2011 (foto: Luuk Keunen).
Figuur 12. Huis Westerbeeksloot, kern van de gelijknamige buitenplaats en kiem van de ontginning Frederiksoord (bron: frederiksoord.nl).
Figuur 13. Entree tot het dorp Leggeloo, relatief terughoudend bestraat door middel van klinkers. De laanbomen geven de weg zijn historische uitstraling (foto: Luuk Keunen).
Figuur 14. De Drentse Hoofdvaart ter hoogte van Dieverbrug, één van de nederzettingen die rondom de bruggen over het kanaal ontstonden. De vroegere horeca is nog te herkennen, zij het in de vorm van een Chinees restaurant (bron: website Henri Floor).
Figuur 15. De kalkovens in Diever, beschermd als rijksmonument (bron: wikimedia commons, Silver Spoon).
Figuur 16. De 19e-eeuwse begraafplaats van Dwingeloo kent nog een bijzonder groot aantal oude, fraaie grafmonumenten, waaronder enkele unieke houten graftekens, 17 augustus 2011 (foto: Luuk Keunen).
Figuur 17. Een laag muurtje markeert nog de oude open ruimte van het kerkhof rond de kerk van Dwingeloo, 17 augustus 2011 (foto: Luuk Keunen).
Figuur 18. Hunebed D52 ten noordoosten van Diever, 14 juli 2011 (foto: Luuk Keunen).
Figuur 19. Het landgoed en de veenontginning Westerbeeksloot, weergegeven op de Franse Kaart (1811-1813).
Figuur 20. Eén van de twee ambtenarenhuisjes bij de ingang van de eerste kolonie (foto: Steven van der Veen).
Figuur 21. Hoeve Willem III in Frederiksoord, 14 juli 2011 (foto: Luuk Keunen).
Figuur 22. Eén van de kolonistenhoeves die bewaard bleef, in dit geval tussen de kernen van Frederiksoord en Wilhelminaoord, 14 juli 2011 (foto: Luuk Keunen).

Figuur 23. Laanbeplanting met beuken, 17 augustus 2011 (foto: Steven van der Veen).
Figuur 24. Een geconsolideerd deel van de landweer, begraasd door schapen, 17 augustus 2011 (foto: Steven van der Veen).
Figuur 25. Een serie luchtfoto's gemaakt door de RAF op 23 maart 1945 geeft een goede indruk van de omvang van de Flugplatz Steenwijk, op de Havelterberg (bron: Royal Airforce).
Figuur 26. De voormalige rolbanen zijn na de oorlog behouden en zijn nu een structurerend element op de Havelterberg, 17 augustus 2011 (foto: Steven van der Veen).
Figuur 27. Abstellboxen van het type Ypenburg Halle, gefotografeerd door de RAF op de dag na het nachtelijke bombardement van 16 op 17 september 1944, waarbij 220 ton brisantbommen op het vliegveld terecht kwamen (bron: Wageningen Universiteit, afdeling Speciale Collecties).
Figuur 28. Duits hospitaal aan de Eursingerlaan, in Heimatstijl opgetrokken. Opvallend is de dikte van de muren, zichtbaar bij de vensters (foto: Steven van der Veen).
Figuur 29. In het huidige reliëf zijn nog duidelijk de wallen rondom de hangars zichtbaar. Slechts in enkele gevallen zijn ze geslecht (foto: Steven van der Veen).
Figuur 30. De plattegrond van het vroegere Arbeitslager tekent zich af in de huidige vegetatie (foto: Steven van der Veen).
Figuur 31. Gespaard van ontginning: een recente luchtfoto van de heide met vennen ten noorden van Holtinge (bron: Google Earth).
Figuur 32. Op deze historische topografische kaart uit 1961 is de rationele verkaveling van het gemeentebos ten westen van het woord Holtinge en in het zuidoosten van de afbeelding duidelijk zichtbaar (bron: www.watwaswaar.nl).
Figuur 33. Hunebed D53, gelegen op de Havelterberg, 17 augustus 2011 (foto: Steven van der Veen).

Tabel 1. Vergelijking van landschapstypen volgens verschillende methodieken.
Tabel 2. De onderscheiden landschapstypen en subtypen.
Tabel 3. Geologische en archeologische tijdschaal.

Kaartbijlage 1. Cultuurhistorische waardenkaart van de gemeente Westerveld (twee kaartbladen).
Kaartbijlage 2. Detailkaart van Frederiksoord en Wilhelminaoord.
Kaartbijlage 3. Detailkaart van de Havelterberg.
Kaartbijlage 4. Detailkaart van de zeven 'oude' beschermde dorpsgezichten.